

על טייסות וסרבניות מצפון: מאבק אחד או מאבקים שונים?

מאת

דפנה ברק-ארז*

א. מבוא. ב. הסדרים שונים בצילן של הכרזות שוויון. ג. אליס מילר והמאבק על שוויון ההזדמנויות. ד. לאורה מילוא והמאבק על הסרבנות. ה. הפמיניזם הישראלי והמאבק על האזרחות.

א. מבוא

חובתן של נשים ישראליות לשרת בצבא היא בעת ובעונה אחת הסמל המובהק של שוויון נשים בישראל ודוגמה מאירת עיניים ליחס השונה אליהן תחת כסות של שוויוניות. שירותן של נשים ישראליות בצבא הוא סמל לשוויון מאחר ששירות חובה של נשים אינו נורמה מקובלת במדינות אחרות, והנהגתו בחוק אף נחשבה למהפכנית בעת שהחלט עליה, סמוך לאחר הקמת המדינה¹. במקביל זוהי דוגמה לפרקטיקה של יחס

* פרופסור מן המניין ומופקדת הקתדרה למשפט וביטחון ע"ש סטיוארט וג'ודי קולטון, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב. אני מודה על הערותיהם לליאורה בילסקי, אייל גרוס, דפנה הקר, נטע זיו, קלריס חרבון, אורית קמיר, רועי קרייטנר ויופי תירוש, וכן למשתתפי הסמינר המחלקתי בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל-אביב. המחקר לכתובת המאמר נתמך על ידי המרכז הישראלי להעצמת האזרח.

¹ באופן מסורתי השירות הצבאי היה מן הסממנים המובהקים של האזרחות המלאה, ולכן אי-שירותן של נשים בצבא היה חלק בלתי נפרד ממעמדן האזרחי המופחת; ראו למשל Susanne Baer "Citizenship in Europe and the Construction of Gender by Law in the European Charter of Fundamental Right" *Gender and Human Rights* (Karen Knop ed., 2004) 83, 94 ("a particularly long-lasting vision of citizenship was based on the conjunction of citizenship and defence of one's mother country. The formula of citizenship and participation was fight and vote"). על כן מאבקים על השתלבות בצבא,

שונה לנשים, הנחשפת רק לעיניו של מי שבוחן את החוק לפרטיו, בשל הפטורים והסייגים המיוחדים שחלים על שירותן של נשים מכוח החוק וכן לנוכח המדיניות המסורתית שצידדה בהגבלת שירותן של נשים לתפקידים שאינם תפקידי לחימה.² נוסף על כך, שירותן של נשים בתפקידים של פקידות, כוח עזר ו"לוויית חן"³ לצבא תרם לעיגון מעמדן הנחות בחברה האזרחית בישראל⁴, בייחוד כאשר נלוותה לו לעתים נורמה

ובייחוד בתפקידים צבאיים, מזהים עם הפמיניזם הליברלי החותר לשוויון הזדמנויות בכל תחומי החיים, ובייחוד בתחומים שנחשבו בעבר לגבריים. Catharine MacKinnon. התייחסה למאבק זה בצנינות על ידי תיאור מפגש היפותטי בשמים בין לוחמת בצבא לבין פעילה פמיניסטית: 'The feminist says to the soldier, 'we fought for your equality'. "The feminist says to the soldier, 'oh, no, we fought for your equality'" Catharine MacKinnon "Difference and Dominance: On Sex Discrimination (1984)" *Feminism Unmodified – Discourses on Life and Law* (1987) 32, 35 Linda K. Kerber "A Constitutional Right to be Treated Like... Ladies': Women, Civic Obligation and Military Service" *U. Chi. L. Sch. Roundtable* (1993) 95 המאבק על שירות נשים בארצות-הברית השווה מדינות מערביות אחרות חל בראשית שנות השבעים ועלה בקנה אחד עם המאבק הפמיניסטי שנוהל באותה תקופה לשוויון הזדמנויות לנשים. ראו Cynthia Enloe *Maneuvers – The International Politics of Militarizing Women's Lives* (2000), 47-48 מעניין לציין כי הרעיון של שירות לאומי שווה לנשים ולגברים נזכר גם בספרו של הרצל "אלטנוילנד" כחלק מן החזון של חברת המופת החדשה המתוארת בו: "כל אנשי החברה החדשה, גברים ונשים, חייבים להקדיש שנתיים מחייהם לשירות הציבור, בדרך כלל בין גיל שמונה-עשרה לעשרים, לאחר סיום הלימודים"; ראו תיאודור הרצל אלטנוילנד (תרגמה מרים קראוס, 2002), 89. עם זאת דברים אלה נאמרו בהקשר שבו "בחברה החדשה שלנו אין צבא"; שם, בעמ' 90.

2 ניצה ברקוביץ כתבה בעניין זה: "מצד אחד, הנשים נקראות לתרום כמו הגברים ולהשתתף השתתפות פעילה במשימות הלאומיות/הקולקטיביות. רעיון השוויון מתבטא כאן בשוויון חובות. מצד אחר, תרומתן ואופן השתתפותן שונים משל הגברים. הן מכוננות כ'אחרות' אך ה'אחרות' שלהן אינה מדירה אותן לחלוטין מהקולקטיב הישראלי, אלא מפנה אותן לנתיב השתתפות שונה, זה העובר דרך התפקידים המשפחתיים/הביתיים" (ניצה ברקוביץ "אשת חיל מי ימצא?" נשים ואזרחות בישראל" סוציולוגיה ישראלית ב (תש"ס) 277, 309).

3 ראשי התיבות של חיל הנשים שפעל במשך שנים רבות – ח"ן – שימשו כסיס למשחק מילים מקובל שהדגיש את תרומת החיילות לחן בצבא.

4 כפי שכתבה דפנה יורעאלי: "המשטר המגדרי של הצבא הישראלי, המבוסס על חלוקת עבודה ועל מבנה כוח ממוגדרים, מקיים ומנציח את התפקיד שיועד לנשים כדבר מובן מאליה – להיות 'עזר שכנגד'"; דפנה יורעאלי "מגדור בשירות הצבאי בישראל" תיאוריה וביקורת 14 (1999) 85, 86.

של הטרדות וניצול מיני מצד מפקדים⁵. על רקע זה המאמר יבחן את המאבקים המשפטיים שנסבו על היקפן של חובות השירות הצבאי של נשים ואת משמעותם מבחינת החתירה לשוויון זכויות של נשים ולביצור מעמדן האזרחי.

היקפן של חובות השירות של נשים עמד במרכז של מחלוקת ערה בעת שנחקק חוק שירות ביטחון⁶. בהמשך התגבש סטטוס קוו שלפיו נשים משרתות בצבא, אך שירותן שונה במשכו ובאופיו משירותם של הגברים. הדיון הציבורי במשמעותה של הפשרה דעך במידה רבה לבד מההתייחסות החוזרת ונשנית לנושא אי-שירותן של נשים דתיות, שבו הוכנסו שינויים מסוימים בתיקוני חקיקה. רק בשלב מאוחר יחסית הגיעה המחלוקת גם אל בית המשפט בשני פסקי דין, המייצגים לכאורה מאבקים שונים שיש ביניהם מתח חריף: מחד גיסא, ניצב פסק הדין בעניין אליס מילר⁷, שנסב על עתירה להרחיב את שוויון ההזדמנויות של נשים בצבא, ובאופן ספציפי יותר – לשנות את המדיניות ההיסטורית שלפיה לקורס הטייס היוקרתי של חיל האוויר התקבלו רק גברים. מאידך גיסא, ניצב פסק הדין בעניינה של לאורה מילוא⁸, שנסב על עתירה לפטור את העותרת משירות צבאי מטעמים מצפוניים. אלה הם פסקי דין בעניינן של עותרות שהעלו תביעות בעלות אוריינטציה ציבורית הפוכה: האחת ביקשה לשרת במתכונת קרבית מלאה כטייסת, והשנייה ביקשה לסרב לשירות צבאי מכל סוג שהוא. גם הטענות המשפטיות שהועלו בשני מקרים אלה נמצאות לכאורה במגמת התנגשות. אליס מילר ביקשה להחיל עליה את חובת השירות במתכונת דומה לזו המוחלת על גברים. לעומת זאת לאורה מילוא ביקשה לבסס את טענתה לפטור משירות צבאי על אחת מהוראות החוק הכלולות פטורים מיוחדים משירות לנשים – באופן ספציפי יותר, על ההוראה המקנה פטור "מטעמי מצפון" לנשים ולא לגברים. המאמר יבחן עתירות אלה ואת פסקי הדין שניתנו

5 ראו בג"ץ 1284/99 פלונית נ' ראש המטה הכללי, פ"ד נג(2) 62 (להלן: עניין פלונית). התודעה לבעייתיות של ניצול והכפפה מיניים של חיילות בצבא מצאה ביטוי גם בספרות ובקולנוע; ראו למשל מיכל זמיר ספינת הבנות (2005).

6 כיום מחייב נוסחו של חוק שירות בטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986, ס"ח 107. נוסח זה הוא גלגולו המאוחר של החוק שנחקק לראשונה כחוק שירות בטחון, תש"ט-1949, ס"ח 271 (להלן: חוק שירות ביטחון משנת תש"ט), ונוסחו המשולב הראשון היה חוק שירות בטחון, תשי"ט-1959 [נוסח משולב], ס"ח 286. המאמר מתייחס לנוסחים השונים של החוק תוך שימוש בשם המשותף לכולם, להלן: חוק שירות ביטחון/החוק. במקרים שבהם יש להבחנה בין הנוסחים חשיבות, היא מאוזכרת במפורש.

7 בג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94 (להלן: עניין מילר).

8 בג"ץ 2383/04 מילוא נ' שר הביטחון, פ"ד נט(1) 166 (להלן: עניין מילוא).

בהן, ובהמשך לכך יעריך את תרומתם של המאבקים שנוהלו בעניין זה – מאבקה של טייסת ומאבקה של סרבנית מצפון⁹ – לשוויון זכויותיהן של נשים בישראל.

ב. הסדרים שונים בצלן של הכרזות שוויון

כבר בעת שנחקק כלל חוק שירות ביטחון מסר עקרוני של שוויון שהיה שלוב לבלוי הפרד בהסדרים שונים לגבי נשים וגברים. המסר השוויוני בא לידי ביטוי בקביעתה של חובת שירות שחלה, באופן עקרוני, על גברים ועל נשים כאחד. קביעה זו נחשבה למתקנת והתקבלה למרות הסתייגות חריפה של חוגים מסורתיים שהתנגדו לשירות נשים במסגרת מחייבת מחוץ למשפחה או לקהילה. הסתייגות זו הולידה בהמשך גם מחלוקת קשה סביב החלופה של שירות לאומי¹⁰. עם זאת עקרון הבסיס שנקבע באופן שוויוני סווג בהוראות שכללו פטורים מיוחדים מחובות שירות שחלו על נשים בלבד, וכן פרטים נוספים שהגדירו את חובת השירות של נשים כחובה מופחתת, כזו שמשכה קצור יותר – הן מבחינת אורכו של שירות החובה הן מבחינת הגיל המרבי שעד אליו ניתן לזמן לשירות מילואים. באופן ספציפי יותר, הסדרי הפטור לנשים סייגו את חובת השירות כך שלא תחול על נשים נשואות, נשים הרות או אימהות וכן על נשים הרואות עצמן מנועות מלשרת מ"טעמים שבמצפון או טעמים שבהכרה דתית"¹¹. הפטור מטעמים אלה (של מצפון או הכרה דתית) הוענק תחילה על יסוד הצהרה של האישה הנוגעת בדבר¹². בשנת 1952 תוקן החוק באופן שחייב הוכחה של טעמים אלה בפני ועדה¹³. בהמשך, בעקבות המהפך הפוליטי של שנת 1977, התקבל תיקון נוסף שנועד להקל על הליך הפטור של

9 הטייסת וסרבנית המצפון הן, במקרה זה, שתי נשים נפרדות, בשונה מן הצירוף "טייס סרבן מצפון" שנכנס לתודעה הציבורית בעקבות עצומה שחתמו עליה טייסים בשנת 2004, ובה הודיעו על סירובם להשתתף במשימות של הפצצה באזורים של אוכלוסיה פלסטינית. ניתן להוסיף כי עד לאחרונה המונח "טייסת" שימש בחיל האוויר רק לצורך התייחסות ליחידת מטוסים, ולא לאישה העוסקת בטיסה (לנוכח היעדרן של נשים טייסות בחיל מאז תקופת מלחמת העצמאות ועד לשנות התשעים).

10 חוק שירות לאומי, תשי"ג-1953, ס"ח 163 נועד לעגן חובת שירות לאומי של שנתיים שתחול על מי שקיבלה פטור משירות מטעמי מצפון או הכרה דתית. החוגים הדתיים התנגדו לעיקרון של שירות לאומי מחייב, והמחלוקת הביאה לפרישתה של אגודת ישראל מן הממשלה. המחלוקת הולידה ניסוח שעיגן בחוק את העיקרון, אך השעה את הפעלתו. לפי סעיף 21 לחוק זה: "ביצועו של חוק זה לא יחל אלא לאחר שהממשלה תחליט על כך".

11 סעיף 11(ד) לחוק שירות ביטחון משנת תש"ט.

12 ש.ס.

13 חוק שירות בטחון (תיקון), תשי"ב-1952, ס"ח 138.

נשים דתיות והנהיג מחדש את השיטה של פטור לנשים דתיות המבוסס על תצהיר (שעניינו ההכרה הדתית ואורח החיים הדתי של חייבת השירות)¹⁴. תיקון זה הותיר על כנו את המנגנון של פטור על סמך החלטה של ועדה לגבי מי שמבקשת פטור "מטעמי מצפון" או "טעמים שבהווי משפחתי דתי" (חלופה שנוספה בתיקון זה והרחיבה את הפטור הדתי מעבר לתחום של אמונה דתית במובן הצר). חרף ביקורות שנמתחו מעת לעת על ההבחנה בין היקף חובות השירות של גברים ושל נשים, היא נחשבה, בדרך כלל, כמשקפת את ההסכמה הרחבה בחברה הישראלית. כאשר הועלתה נגד הבחנה זו טענת הפליה על ידי איש נטורי קרתא שהועמד לדין בגין אי-התייצבות לשירות צבאי, דחה בית המשפט העליון את הטענה מכול וכול. השופט זוסמן הצדיק את ההבחנה שבחוק והסביר: "בהטילו את חובת השירות על נשים, הרחיב המחוקק הישראלי את מסגרת הגיוס המקובלת בעולם, אולם ביחד עם זה, הואיל ואין האישה מסוגלת לשמש בכל תפקידי החייל, וכן מתוך רצון להתחשב בהשקפותיו של חלק מהאוכלוסיה, לא חייב את האישה בשירות בצבא במידה שווה עם הגבר"¹⁵. חשוב להדגיש כי מבחינת הדוקטרינה המשפטית של ריבונות הכנסת, טענת ההפליה שכוונה כנגד הסדרים סטטוטוריים הייתה צריכה להידחות בכל מקרה, אך בית המשפט העליון בחר לדחות אותה גם לגופה.

הדילמה לגבי שירותן של נשים בצבא מלווה את חוק שירות ביטחון כבר מן הדיונים שעסקו בו במהלך חקיקתו בכנסת הראשונה¹⁶. הצעת החוק המקורית שהוצגה בכנסת¹⁷ כללה את החלתה של חובת השירות גם על נשים, עניין שהיה נושא למחלוקת מרה עם נציגי המפלגות הדתיות וחברי הכנסת הערבים, שחלקו עמדה שמרנית משותפת¹⁸.

14 חוק שירות בטחון (תיקון מס' 13), תשל"ח-1978, ס"ח 176.

15 ע"פ 5/51 שטיינברג נ' היועץ המשפטי, פ"ד ה' 1061, 1068.

16 הדיונים שליוו את הליכי החקיקה של חוק שירות ביטחון בכנסת הראשונה הם אלה: דיון בנושא חוק שירות הבטחון, תש"ט-1949, 15.8.49, ד"כ II (תש"ט) 1336-1342; דיון בנושא חוק שירות הבטחון, תש"ט-1949, 29.8.49, ד"כ II (תש"ט) 1438-1447; דיון בנושא חוק שירות הבטחון (המשך הדיון), 30.8.49, ד"כ II (תש"ט) 1448-1458; דיון בנושא חוק שירות הבטחון (המשך הדיון), 1.9.49, ד"כ II (תש"ט) 1517-1531; דיון בנושא חוק שירות הבטחון, תש"ט-1949, 5.9.49, ד"כ II (תש"ט) 1550-1572; דיון בנושא חוק שירות הבטחון, תש"ט-1949, 8.9.49, ד"כ II (תש"ט) 1607-1615; דיון בנושא חוק שירות הבטחון, תש"ט-1949 (סוף הדיון), 8.9.49, ד"כ II (תש"ט) 1616-1633. בהמשך אתייחס לחלקים השונים של הדיון בכנסת, תוך שימוש בכותרת משותפת – להלן: הדיונים בחוק בכנסת הראשונה.

17 הצעת חוק שירות הבטחון, תש"ט-1949, ה"ח 185 (להלן: הצעת חוק שירות הבטחון או הצעת החוק).

18 ראו דברי חבר הכנסת קלמן כהנא מן החזית הדתית המאוחדת, הדיונים בחוק בכנסת הראשונה, לעיל הערה 16, בעמ' 1445-1446; שר הסעד הרב לוין, שם, בעמ' 1446-1447;

ההתנגדות של חברי הכנסת הדתיים לשירותן של נשים לא הייתה מבוססת רק על עמדה הלכתית, אלא גם על השקפה כללית יותר בדבר טבעה של האישה ומקומה בבית ובמשפחה. חלק מחברי הכנסת התייחסו אף לחששות שנגעו לשמירה על הצניעות והמוסר וכן להשלכות שעשויות להיות לשירות בצבא על הילודה.

אף שהצעת החוק נקטה עמדה עקרונית בעד גיוסן של נשים, היא כללה הבחנות משמעותיות ביותר בין השירות המיועד לנשים לבין זה המיועד לגברים. חובת השירות של נשים הוגבלה בה לשנה בלבד בהשוואה לשירות החובה בן השנתיים של הגברים. פער זה היה משמעותי ביותר בהתחשב בכך שעל פי הצעת החוק, השנה הראשונה של השירות בצבא הייתה מיועדת להכשרה חקלאית, לאחר אימון צבאי בסיסי של כמה שבועות, וזאת כחלק מהשקפת העולם של בן־גוריון שהועיד לצבא מקום מרכזי בכור ההיתוך של הממלכתיות הישראלית. המשמעות המעשית של הדברים הייתה שהשירות הצבאי של נשים לא היה אמור להיות רק קצר יותר, אלא גם מוגבל במידה רבה לפן האזרחי של הצבא – הרחק מאוד מן הגרעין של פעילות צבאית במוכן הצר. הצעה זו גם הגבילה את גיל המקסימום לשירות ביטחון של נשים באופן דרסטי לגיל 26, וכללה את הפטורים המיוחדים לנשים שכבר צוינו לעיל. בעת הצגתה של הצעת החוק התייחס דוד בן־גוריון לפטורים המוצעים כך: "ביחס לנשים, פטרנו מחובה זו ארבעה סוגים: אשה נשואה, אשה שיש לה ילד, אשה הרה, ואשה שומרת דת, יהודית, נוצרית או מושלמית, שהכרתה הדתית מונעת ממנה לשרת בשירות הבטחון"¹⁹. בשלב מאוחר יותר של הדיונים בהצעת החוק הסביר בן־גוריון כי יש בה איזון בין שני שיקולים: מחד גיסא, הכרה בכך ש"האשה אינה אשה בלבד היא גם אישיות, בדיוק כמו הגבר", ומאידך גיסא, העלאה על נס של "הייעוד המיוחד של האשה, ייעוד האמהות"²⁰. לשיטתו של בן־גוריון, נכון לתת לנשים פטור משירות ככל שפטור זה משרת את המטרה הלאומית של לידת ילדים והקמת משפחה. רציונל זה נמצא מצדיק לא רק את הפטור לנשים הרות ואימהות לילדים, אלא אף את הפטור לנשים נשואות, שאמורות להפוך להיות

חבר הכנסת אונא מהחזית הדתית המאוחדת, שם, בעמ' 1522; חבר הכנסת שאג מהחזית הדתית המאוחדת, שם, בעמ' 1524; חבר הכנסת אלזעבי מהרשימה הדמוקרטית של נצרת, שם, בעמ' 1525; חבר הכנסת ג'רג'ורה מהרשימה הדמוקרטית של נצרת, שם, בעמ' 1528-1529. חבר הכנסת ורהפטיג מהחזית הדתית המאוחדת, שם, בעמ' 1559; חבר הכנסת גלוסקא מרשימת התימנים, שם, בעמ' 1559; חבר הכנסת פנקס מהחזית הדתית המאוחדת, שם, בעמ' 1561-1562; חבר הכנסת גרינברג מהחזית הדתית המאוחדת, שם, בעמ' 1608-1609.

19 שם, בעמ' 1339.

20 שם, בעמ' 1568-1569.

אימהות²¹. גישתו של בן-גוריון, שהחוק עוצב במידה רבה בדמותה, לא הייתה מבוססת על תפיסה של שוויון מלא לנשים. זו הייתה גישה של שוויון זכויות מוגבל לנשים, בכפוף לייעודן האימהי²².

מבין כל הפטורים שניתנו לנשים רק הפטור שניתן מטעמי דת נתפס על ידי דוד בן-גוריון כפשרה של "בלית ברירה", והוא אף הביע תקווה שלא כל הנשים הדתיות יממשו את הפטור הניתן להן²³. פשרה זו מלווה עד היום את חוק שירות ביטחון (בכפוף לתיקוני חקיקה בנושא הפרוצדורה של הפטור), והיא משקפת את הוויתור של מדינת ישראל על אזרחותן המלאה של נשים החברות בקהילות מסורתיות. אכן, חשוב שהמדינה מגלה סובלנות תרבותית כלפי קבוצות מיעוט, אך יש קושי בכך שקבלת הנורמות המסורתיות זוכה להתחשבות יתר בכל הנוגע לנשים. ראוי להדגיש בהקשר זה כי ההתנגדות הדתית לשירותם של בני ישיבות בצבא לא הפכה להיות חלק מן ההסדר הסטטוטורי אף שהייתה ידועה כבר במועד חקיקתו של חוק שירות ביטחון.

בסופו של דבר, החוק שהתקבל כלל כאמור את הפטורים המיוחדים שהצעת החוק התייחסה אליהם – לנשים נשואות, לנשים הרות, לאימהות ולנשים שמנועות לשרת מטעמי דת – אך הפטור הדתי נוסח באופן רחב יותר לכאורה והתייחס לטעמי מצפון או להכרה דתית. השאלה אם להרחבה זו נודעת חשיבות תחזור ותעלה בהמשך הדברים²⁴. מכל מקום, הסדרים אלה הותירו את רישומם, לשנים רבות, על היקף השתתפותן של נשים בשירות צבאי. שיעורן של הנשים המקבלות פטור משירות ביטחון עולה על שליש ושיעורן בקרב המשרתים בצבא הוא כשלושים אחוז²⁵. הסיבה העיקרית לשיעור ההשתתפות הנמוך יחסית של נשים בשירות החובה היא הפטור מטעמים של הכרה דתית²⁶.

21 בן-גוריון הסביר את הפטור לנשים נשואות בשני טעמים: ראשית, הרצון לאפשר למי שנישאה "לשמוח עם בעלה", ושנית, בכך ש"אין להפריע לאשה נישאת להיות לאם". שם, בעמ' 1571.

22 שם, בעמ' 1569. התייחסות דומה לתפקידי האישה כאם וכרעיה באה לידי ביטוי גם בדיונים שליוו את חקיקתו של חוק שיווי זכויות האשה, תשי"א-1951, ס"ח 248 (להלן: חוק שיווי זכויות האשה). ראו פנינה להב "כשהפאליאטיב רק מקלקל": הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה" זמנים 46-47 (1993) 149.

23 הדיונים בכנסת הראשונה, לעיל הערה 16, בעמ' 1339.

24 ראו פרק ד להלן.

25 הנתונים לקוחים מדוח מבקר המדינה משנת 2002 בנושא שירות נשים בצה"ל; ראו דו"ח שנתי 53 א של מבקר המדינה (תשס"ג) 135 (להלן: דוח מבקר המדינה).

26 בשנת 2001 היה שיעורן של הנשים שקיבלו פטור משירות ביטחון כ-38%. שיעור הנשים שקיבלו פטור מטעמים של הכרה דתית היה כ-27% (כלומר הגיע לכדי כ-70% מכלל הפטורים שקיבלו נשים) (שם, בעמ' 145). בהמשך, עם המעבר לשירות קבע, יש ירידה נוספת בשיעור הנשים בצבא; ראו נשים בישראל – ריכוז נתונים ומידע 2002 (שדולת

הצעת החוק המקורית לא עסקה במישרין בתפקידים שיועדו לנשים בצבא, אך אורכה המיועד (והשונה) של תקופת השירות של נשים הכתיב למעשה את הפנייתן לתפקידי עזר ולא לתפקידי לחימה. מן הפרוטוקולים של הדיונים בכנסת עולה כי כל חברי הכנסת שהשתתפו בהם הניחו, ובמידה רבה גם צידדו בכך, שנשים לא ישובצו בתפקידי לחימה. בהתייחסו להתנגדות לחובת הגיוס של נשים, בניגוד למקובל בעולם, הסביר בן-גוריון כי "גם אנו איננו מתכוונים לגייס נשים ליחידות-קרב – אם-כי איש לא יוכל להבטיח, שאם חלילה נותקף ונצטרך לעמוד על נפשנו, לא נצטרך לגייס איש ואשה, מנער ועד זקן... האשה לא תהיה חייבת בשירות השנה השניה, שהיא כולה צבאית, אלא אם תתנדב לכך – ורצוי שתתנדב למקצועות מיוחדים: שירות רפואי, קשר, ראדיו, טלפון, נהגות, עבודה משרדית וכדומה"²⁷. ההכונה של נשים לתפקידים לא קרביים אף סייעה לטענותיהם של חברי הכנסת הדתיים ששירות חובה כללי של נשים אינו נחוץ. כדברי חבר הכנסת גרינברג מהחזית הדתית המאוחדת: "הרי הכל מודים שלא יקחו את האשה ללחימה, לחפירות ולמשלטים. ככוח עזר ולצרכים מיוחדים אין צורך בגיוס כללי של הנשים, בפרט אם מביאים בחשבון שלא כל הגברים יהיו מוכשרים ללחימה בחזית"²⁸. חברת הכנסת יהודית שמחוני ממפא"י, שהקדישה נאום ארוך לחיוב שבשירות נשים בצבא, התייחסה בין השאר לכך ש"ישנם תפקידים, שהצבא זקוק בהם לאשה, גם כדי לשחרר בחורים צעירים לשירותים אחרים וגם מפני יעילותן היתירה

הנשים בישראל – המרכז למידע ולחקר מדיניות, 2002) 118. שינוי זה נובע מגורמים אחרים, ובהם הפתיחות המוגבלת של המערכת הצבאית לקידום נשים ולשילובן במקצועות מגוונים, נושא שיידון בפרק ג להלן. למשמעות המעשית המוגבלת של הפטור לנשים נשואות, מול המשמעות הסמלית שלו ראו דפנה הקר "מעבר ל'בתולה זקנה' ול'סקס והעיר הגדולה': רווקות כאפשרות חשובה לנשים ויחסו של המשפט הישראלי כלפיה" עיוני משפט כח (תשס"ה) 903, 932-934.

27 הדיונים בכנסת הראשונה, לעיל הערה 16, בעמ' 1570. עמדתו השוללת של בן-גוריון לגבי שירותן של נשים בתפקידים קרביים הוצגה עוד קודם לכן בדיוניה של הוועדה לענייני חוץ וביטחון שבה התקיימו הדיונים המכינים בנוסח החוק. הציטוטים מדיוני הוועדה לקוחים מן הפרוטוקולים הניתנים לעיון בגנוך המדינה. בישיבת הוועדה מיום 11.5.49 הבהיר בן-גוריון: "ודאי שיש תפקידים שנשים תמלאנה יותר טוב מגברים אבל לא תהיינה יחידות לוחמות של נשים. הן תהיינה בשרותים שגם הם מלחמתיים: קשר, נהגות, מודיעין" (ישיבת הוועדה לענייני חוץ וביטחון, 11.5.49, בעמ' 26). בישיבת הוועדה מיום 6.6.49 הוא הוסיף והדגיש: "לא נשלח נשים ליחידות לוחמות, ולא יהיה חיל-רגלים שבתוכו נשים, ולא יהיה גודר-תותחנים שבתוכו נשים. לא נשלח נשים למלחמה, אין הכרח בזה, אין צורך בזה ואין טעם בזה. דבר זה גם לא מקובל בשום מקום בעולם" (ישיבת הוועדה לענייני חוץ וביטחון, 6.6.49, בעמ' 11).

28 הדיונים בכנסת הראשונה, לעיל הערה 16, בעמ' 1609.

על טייסות וסרבניות מצפון : מאבק אחד או מאבקים שונים:

של נשים בתפקידים אלה²⁹. כלומר, דבריה היו מבוססים על ההנחה שנשים ישירות בתפקידים אחרים מאלה של גברים. במסגרת הדיונים בהצעת החוק כפי שהובאה להצבעה בכנסת הציג בן-גוריון טעם תדמיתי נוסף לאי-הצבתן של נשים בתפקידי לחימה: החשש מפני העברת מסר של מצב חירום במדינה. לדבריו: "עלול להיווצר רושם מוטעה בעולם ובתוכנו שאנו רואים עצמנו במצב כל כך קריטי, שעלינו לגייס נשים ליחידות-קרב – מה שלא עשינו אפילו בשעת המלחמה ואין בכוונתנו לעשות זאת עכשיו"³⁰. הנמקה זו מעוררת עניין רב גם משום שאינה מדויקת לנוכח השתתפותן של נשים בקרבות במלחמת העצמאות (גם אם בשיעורים פחותים מאלה של הגברים), בייחוד של לוחמות שהיו קודם לכן חברות מחתרות³¹.

ניתן להוסיף כי חלק מן התומכים בשירות נשים הביעו חשש שתקופת השירות הקצרה יותר של נשים לא תאפשר להכשירן אפילו לתפקידי עזר בצבא. בעניין זה אמר חבר הכנסת ספיר מן הציונים הכלליים: "האשה מילאה תפקידים חיוניים בשירות לא-קרבי. מתי תהיה האשה מוכנה לתפקידים אלה – אם תשעה חדשים תעשה במכבסה באיזה מקום?"³² הצעת החוק שגובשה בוועדה לקראת ההצבעה בכנסת העמידה את שירות החובה של נשים על 18 חודש ובכך צמצמה את הבעיה, אך לא העלימה אותה. חברת הכנסת חנה למדן ממפ"ם הציעה לקבוע שתקופת השירות של נשים תארך שנתיים, כמו זו של הגברים, והתריעה:

"הנערות לא יוכלו לרכוש לעצמן הכשרה מקצועית, צבאית, אדמיניסטרטיבית וחברתית במידה הדרושה, אם ישרתו בצבא בשנת השירות השניה רק 6 חדשים. הנערה לא תוכל להשיג את ההישג הדרוש, אם תקופת שירותה תהיה מחצית השנה בלבד. שום קצין רציני ושום מדריך לא ירצו להשקיע כוחות בהדרכתה, שתהיה קשרית הראויה לשם זה או שתדע למלא איזה תפקיד אדמיניסטרטיבי בצבא. הוא יפטור אותה בלך ושוב ויבטל את זמנה לריק"³³.

29 שם, בעמ' 1451.

30 שם, בעמ' 1618.

31 פסק דין המתייחס לכך בעקפין הוא ע"א 8704/99 בן ציון נ' ההסתדרות הכללית של העובדים, פ"ד נח(1) 120, שעסק באופן ההנצחה של לוחמת בחטיבת "הראל" שנפלה בקרב.

32 הדיונים בחוק בכנסת הראשונה, לעיל הערה 16, בעמ' 1441.

33 שם, בעמ' 1612-1613.

בכל מקרה, בסופו של דבר רוב חברי הכנסת, ובהם גם דוד בן־גוריון שהציג את עמדת הממשלה, צידדו בהגבלת משך השירות של נשים ל־12 חודשים, וכך אמנם הורה החוק בנוסחו המקורי³⁴.

בשנת 1950 הוכנס בחוק שירות ביטחון תיקון שהאריך את תקופת השירות של נשים לשנתיים, אך תיקון זה היה מלווה בהסמכה של שר הביטחון להתקין תקנות שיגבילו את סוג התפקידים שבהם תוכלנה נשים לשרת³⁵. הצורך בהסמכה זו התעורר רק עם הארכת שירותן של נשים כך שיחרוג מתקופת השנה הראשונה שנועדה להיות מוקדשת, על פי התפיסה המקורית של החוק, להכשרה חקלאית. בתוקף סמכות זו הותקנו תקנות שירות בטחון (תפקידי אשה בשירות סדיר), תשי"ב-1952³⁶. תקנות אלה כללו תפקידים בתחום השירותים והפקידות וכן תפקידים מקצועיים־טכניים, אך לא מקצועות לחימה. בכך התקבעה למשך שנים רבות מתכונת השירות של נשים. ניתן להוסיף כי בהמשך הדרך הוארכה תקופת השירות של גברים, בעוד שירות החובה של נשים לא הוארך מעבר לשנתיים.

הלכה למעשה, המדיניות המגבילה לגבי שירותן של נשים במקצועות לחימה הייתה קפדנית אף יותר ממה שעלה מנוסחן של התקנות. התקנות התנו את שירותן של נשים במקצועות אחרים בהתנדבותה של החיילת, אולם מדיניות הצבא הייתה כי במקרה הרגיל התנדבות מסוג זה, גם כאשר ניתנה, לא התקבלה. כלומר, בפועל התקנות לא רק קבעו כלל של חובת התנדבות, אלא שיקפו את מדיניות הצבא לגבי התפקידים שבהם יוצבו חיילות, אף כאשר הייתה קיימת נכונות להתנדב לתפקידים אחרים, כפי שמדגימה היטב הפרשה שנידונה בעניין מילר.

המגבלות לגבי המקצועות והתפקידים הצבאיים הפתוחים בפני נשים פורטו גם בפקודות הצבא. בהמשך בוטלה ההוראה שמכוחה הותקנו התקנות בדבר המקצועות הפתוחים בפני נשים, אך ביטול זה לא השפיע על הפרקטיקה הצבאית. היה זה ביטול מקרי, שלא נבע מדיון ציבורי אלא משינוי כללי יותר בהסדר לגבי ההכשרה החקלאית

34 סעיף 6(ג) לחוק שירות ביטחון מתש"ט.

35 הכוונה לחוק שירות בטחון (תיקון), תשי"א-1950, ס"ח 77. הארכת תקופת השירות של נשים הביאה לעדכון של סעיף 6(ג) לחוק שירות בטחון מ-1949, ואילו הסמכתו של שר הביטחון לקבוע בתקנות את תפקידיהן של נשים בצבא נכללה בסעיף 6(ו)2 לחוק החדש, שלפיו: "תקופת שירותה הסדיר של אשה, לאחר תקופת ההכשרה החקלאית, תוקדש לתפקידים שייקבעו בתקנות". בדבר ההסבר להצעת התיקון – הצעת חוק שירות בטחון (תיקון), תשי"א-1950, ה"ח 79 – נכתב בעניין זה כך: "לפי סעיף 6(ג) להחוק הקיים חייבת אשה בשירות סדיר של שנה אחת. החוק המוצע מאריך את תקופת שירותה הסדיר של אשה לשנתיים, וקובע שתקופת שירותה, לאחר תקופת ההכשרה החקלאית, לא תוקדש אלא לתפקידים ששר הבטחון יקבעם בתקנות".

36 ק"ת 650.

על טייסות וסרבניות מצפון : מאבק אחד או מאבקים שונים:

בצבא (תוך החלפת הכלל של הכשרה חקלאית בהסדר המאפשר לייעד חלק מתקופת השירות להכשרה חקלאית)³⁷. מדיניותו הכללית של הצבא להגביל את תחום התפקידים הפתוח בפני נשים, בייחוד בכל הנוגע לתפקידי לחימה, נותרה בעינה. המגבלות בתחום זה נקבעו בפקודות הצבא³⁸.

ג. אליס מילר והמאבק על שוויון ההזדמנויות

ההגבלות המיוחדות לגבי שירותן של נשים עיצבו את שירותן של חיילות בצבא במשך שנים ארוכות. חיילות שירתו שירות קצר יותר, בייחוד בתפקידים פקידותיים וכן בתפקידים בעלי אופי מקצועי וטכני. עובדה זו השפיעה על שילובן ועל קידומן גם במסגרת צבא הקבע. באופן מסורתי הקצינה הבכירה בצבא הייתה קצינת ח"ן (חיל נשים) ראשית, והיא הייתה מופקדת על הטיפול בתנאי השירות של חיילות ועל השמירה על זכויותיהן. מעת לעת נפתחו תפקידים חדשים בפני נשים, אך בלי לשנות את תפיסת היסוד ששירותן של נשים מוגבל לתפקידי סיוע או לתפקידים מקצועיים לא קרביים³⁹.

37 הכוונה לחוק שירות בטחון (תיקון מס' 2), תשמ"ז-1987, ס"ח 137 שהחליף את סעיף 21 לחוק שירות ביטחון. סעיף 21(א) החדש קבע כי "א) שר הבטחון רשאי, באישור ועדת החוץ והבטחון של הכנסת, לקבוע בתקנות כי תקופה שלא תעלה על שנים עשר החדשים הראשונים לשירותו הסדיר של יוצא צבא תוקדש, לאחר אימון צבאי ראשוני, להכשרה חקלאית או הכשרה חלוצית אחרת".

38 עניין מילר, לעיל הערה 7, בעמ' 105.

39 הפקודה המרכזית בנושא שירותן של חיילות הייתה הוראת הפיקוד העליון 2.0701 "שירות חיילות בצה"ל (ח"ן) – ייעוד, תפקידים, הכשרה ותנאי שירות" (להלן: הפקודה). פקודה זו הסדירה הן את הפן המוסדי של פיקוח על תנאי השירות של חיילות בצבא במסגרת מערך הח"ן (חיל נשים) הן את הפן הפרטני של שיבוץ חיילות בתפקידים. בהתייחס לפן המוסדי נקבע (בסעיף 12 לפקודה) כי באופן עקרוני, בכל יחידה תמונה מפקדת ח"ן שתפקידיה הם "לייעץ למפקד היחידה ולהדריך את קציניו ואת חייליו בכל הנוגע להוראות הקשורות לחיילות ביחידה"; "לוודא מילוי הוראות הצבא בכל הנוגע לשירות חיילות"; "לפקח על סדרי תורנויות, על חופשות, על נושא משטר ומשמעת, על נושאי תברואה ועל נושאי הת"ש הנוגעים לחיילות ביחידה"; "לעקוב אחר תפקוד החיילות, קידומן, השתלבותן והתאמת עיסוקן להגדרת תפקידן"; "לשפוט חיילות, בהתאם לפקודות הצבא". המפקדת של מערך זה הייתה קצינת הח"ן הראשית (סעיף 13 לפקודה). בהתייחס לפן הפרטני של שיבוץ החיילות לתפקידיהן קבע סעיף 4 לפקודה כי "החיילות בצה"ל יועסקו בכל המקצועות הצבאיים, המוגדרים ברשימת המקצועות הצבאיים (רמ"ץ) כמקצועות, שניתן לשבץ בהם נשים, למעט המקצועות בשדה אוגדן לחימה, בהתחשב בנתוניהן, ביכולתן ובתנאי השירות המיוחדים להן כנשים". בצדו של כלל זה נקבע בסעיף 5 לפקודה הריג שלפיו: "חיילת רשאית להתנדב לתפקידים החורגים ממסגרת ההגדרה שבסעיף 4 לעיל לאחר שתחתום על הצהרת התנדבות מתאימה, והתנדבותה לתפקיד תאושר על-ידי קצינת

גישה זו התקבלה ללא ערעור כמעט על ידי כל הנוגעים בדבר, ובקשות של בודדות שהיו מעוניינות למלא תפקידים אחרים לא הביאו לשינוי. במידה רבה היא השפיעה על ההתייחסות לשירות נשים בצבא, לרבות מצדו של בית המשפט. באחד מפסקי הדין שבהם נדרש למדיניות הענישה של בחורות שהשתמטו משירות צבאי על סמך הצהרה כוזבת על הכרתן הדתית, הסביר השופט לנדוי ששירותן של בחורות בצבא הוא חשוב "כדי להגדיל את כלל כוח האדם, העומד לרשותו של צה"ל, ולשחרר בזה את אחיהן מתפקידים צבאיים, שגם הבת מסוגלת למלא"⁴⁰. אופיים של התפקידים שמילאו חיילות אף שימש כטיעון מסייע להמשך ההתנגדות לשירות נשים בקרב חוגים דתיים. זה הוצג כמיותר, זניח ואף כלא מכובד⁴¹.

במחצית הראשונה של שנות התשעים הועמדו ההסדרים המיוחדים בנושא שירותן של חיילות במרכזו של דיון ציבורי בעקבות מאבקה של אליס מילר להתקבל לקורס הטיס של חיל האוויר, יותר מארבעים שנה לאחר שנחקק חוק שירות ביטחון. העתירה לא תקפה את ההסדרים הסטטוטוריים החלים על שירות ביטחון של נשים, ומבחינה פורמלית גם לא יכלה לערער על תוקפם המחייב. היא הייתה מוגבלת לתקיפת מדיניותו של הצבא, שדחתה את האפשרות של התנדבות נשים לתפקידים שלא הוגדרו כתפקידים הפתוחים בפני נשים. בעת הגשת העתירה מדיניות זו לא נסמכה עוד על הסדרי החוק אלא על שיקול דעתה של מערכת הביטחון. קורס הטיס שבו הייתה מעוניינת אליס מילר הוא מסלול שירות המחייב התנדבות גם אצל גברים. בשונה מן הדיון בבקשות של גברים במצבה, בקשתה של אליס מילר נדחתה על הסף בשל היותה אישה, והיא עתרה

הח"ן הראשית וראש אכ"א". הוראות אלה יישמו את ההסדר של חוק שירות ביטחון ואת התקנות שהותקנו מכוחו (לעיל הערה 35) ונתנו לו ביטוי במתכונת של פקודה צבאית. הן הולכות בעקבות הכלל של ייחוד מקצועות מסוימים לחיילות בכפוף לאפשרות להתנדב גם למקצועות אחרים. מהוראת הפיקוד העליון עצמה, כמו גם מן התקנות, לא היה ניתן ללמוד מהו היקף המקצועות הפתוחים בפני חיילות, ומהי מדיניותו של הצבא באשר להיענות לבקשות התנדבות של חיילות לשירות בתפקידים אחרים. הוראת הפיקוד העליון הנדונה בוטלה רק בינואר 2003. ביטולה לא נבע מזניחת העיקרון שנשים אינן מוצבות לתפקידים צבאיים רבים. כפי שיובהר בהמשך, במהלך השנים אמנם נפתחו תפקידים נוספים בפני חיילות, אך בלי לבטל את התפיסה העקרונית שלפיה יש תפקידים צבאיים שאינם פתוחים בפני חיילות. ביטול הפקודה התחייב בעיקר בשל השינוי המוסדי שחל בשירותן של חיילות – לנוכח ההחלטה לבטל את מערך הח"ן. התפקיד המסורתי של ייעוץ לרמטכ"ל בנושאים של שירות נשים נמסר ליוה"ל"ן (יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים), אף היא קצינה בדרגת תת-אלוף. בשונה מקצינת ח"ן ראשית בעבר ממלאת תפקיד זה שוב אינה עומדת בראשו של מערך קצינות המטפלות בנושא שירותן של נשים.

40 ע"פ 886/80 לבנון-קוטקובסקי נ' מדינת ישראל, פ"ד לה (2) 421, 423.

41 ראו למשל תמר רפפורט, ענת פנסו, יוני גארב "זה דבר חשוב בארץ-ישראל לתת לציבור נערות ציוניות-דתיות תורמות ללאום" תיאוריה וביקורת 7 (1995) 223, 229.

לבג"ץ. עתירתה של אליס מילר הייתה, מבחינה פורמלית, עתירה פרטית המכוונת קודם כול למימוש יכולותיה ומאווייה המקצועיים, אולם במידה רבה היא נוהלה ונתפסה כעתירה ציבורית כנגד מדיניותו של הצבא הפוגעת בציבור הנשים⁴². בהקשר זה נטען כי מדיניותו של הצבא פוגעת בדימוי החברתי של נשים, בסיכוייהן להתקדם בצבא לתפקידים בכירים שהקידום להם מותנה במילוי תפקידים במערך הלוחם וכן בסיכויי השתלבותן בשוק התעסוקה האזרחי המושפע מן התפקידים שמילאו אנשים בצבא (ובתחום הטיסה במיוחד, לנוכח מדיניותה של חברת אל-על באותה עת לקלוט טייסים ששירתו בחיל האוויר)⁴³.

העתירה טמנה בחובה פוטנציאל לקריאת תיגר על מדיניותו הכוללת של הצבא בנושא ההגבלות על שירותן של נשים, אולם בסופו של דבר הדיון בה השתרע על פני יריעה מוגבלת מאוד בשל העמדות הטקטיות שאומצו על ידי העומדים משני עברי המתרס. מצד אחד, באות כוחה של העותרת נמנעו מהצגת העתירה כביקורת כוללת על מדיניותו של הצבא והתמקדו בתקיפת הפסילה הגורפת של נשים לתפקידי לחימה⁴⁴. מן הצד האחר, עמדתו של חיל האוויר הוצגה כמבוססת רק על "טעמים תכנוניים", כלומר על החשש ששילובן של נשים בקורס הטיס יפגע ביכולתו של הצבא לתכנן את מערך הכוח הלוחם שלו לנוכח זמן השירות הקצר יותר של נשים והפטורים שהן עשויות ליהנות מהם במהלך חייהן (כנשים נשואות ואימהות). ההסתייגות החברתית מן האפשרות של שירות נשים בתפקידי לחימה, ובהקשר זה בעיקר המשמעות הפסיכולוגית של נפילת נשים בשבי, לא נידונו בפסק הדין לאחר שהודגש כי שיקול זה לא הובא בחשבון, ובהתאם לכך נמנע בית המשפט מלהידרש אליהן.

לנוכח יריעת המחלוקת הצרה כפי שהוגדרה על ידי באי-כוחם של שני הצדדים הייתה מלאכתו של בית המשפט קלה באופן יחסי. בית המשפט הצביע על כך שעמדת הצבא התבססה על חששות משוערים לגבי חוסר היכולת ליהנות משירות ארוך טווח של נשים שיתנדבו לשרת כטייסות אף ששום ניסוי לא התקיים בנושא. בנסיבות אלה יכלו שופטי הרוב לקבל את העתירה בלי שהחלטתם תהיה כרוכה בהתערבות ממשית בשיקול דעתן המקצועי של רשויות הצבא. לא נטען ולא הוכח שיכולתן של נשים כטייסות היא נמוכה. הועלו חששות הנוגעים לתחום התכנוני בלבד בלי שאלה התבססו על תשתית

42 אליס מילר יוצגה על ידי עורכת דין נטע זיו מן האגודה לזכויות האזרח ועל ידי עורכת דין רחל בנזימן משדולת הנשים בישראל.

43 עניין מילר, לעיל הערה 7, בעמ' 106. להשפעה של אי-השוויון בצבא על אי-השוויון באזרחות ראו גם איריס ג'רבי המחיר הכפול – מעמדה האשה בחברה הישראלית ושירות נשים בצה"ל (תשנ"ז); יזרעאלי, לעיל הערה 4; Ruth Halperin-Kadari *Women in Israel*; 155 (2004) *A State of Their Own*.

44 עניין מילר, שם, שם.

ראייתית של ממש. על כן ניתן היה לחייב את רשויות הצבא לקבל נשים שיעמדו במבדקים לקורס טיס, ולו במתכונת ניסויית־מוגבלת, בכפוף להפעלת תהליכי בדיקה ביחס להצלחתו של ניסוי זה.

מיד לאחר שניתן פסק הדין בעניין מילר הוא נחגג כהישג פמיניסטי. פסק הדין נחשב להישג מטעמים ברורים: הוא ביטל הפליה הפוגעת בשוויון ההזדמנויות של נשים, והוא עשה זאת בתחום שהייתה לו חשיבות סימבולית רבה לנוכח גבריותו המובהקת של הממסד הצבאי ומרכזיותו בשוק התעסוקה ובחיים הציבוריים בישראל. הערך הסימבולי בלט ביתר שאת לנוכח הבקעתו של מעוז יוקרתי בתוך המערך הצבאי הלוחם, זה של "הטובים לטיס". במישור המעשי פסק הדין דרבן את הצבא למהלך של פתיחת מקצועות צבאיים רבים נוספים בפני נשים, לרבות מקצועות לחימה⁴⁵, בכפוף להתנדבות של החיילות להארכת תקופת השירות שלהן⁴⁶. במקביל, נעשו פעולות להרחבת שיבוץ של נשים גם במערך המילואים בניגוד למדיניות שנהגה בעבר, ולפיה רוב הנשים קיבלו פטור משירות מילואים מיד עם תום שירות החובה שלהן⁴⁷. בהקשר הרחב יותר של הפעילות הפמיניסטית שימש פסק הדין בעניין מילר כמקור השראה ועידוד למאבקים נוספים וכאסמכתה לתביעות שוויון שהוצגו בפני מערכות השלטון ובתי המשפט⁴⁸. ההלכה שנקבעה בעניין מילר השפיעה גם על החקיקה. בשנת 2000 הוכנס בחוק שוויון

45 דוח מבקר המדינה בנושא מתייחס לפתיחת 2,325 מקצועות צבאיים נוספים בפני נשים במערך התחזוקה, במערך הטכני ובמקצועות לחימה. נתונים אלה מובאים לצד ביקורת שעניינה היעדר היערכות מתאימה לשילוב נשים בחלק מן המקצועות (התאמה מאוחרת של "סרגל המאמצים", הימנעות מקיום ראיונות עם נשים בשלב המיון לגיוס לשם בדיקת התאמתן לשרת בחיל קרבי, בשונה מן המקובל לגבי מועמדים לגיוס גברים, ועוד); ראו דוח מבקר המדינה, לעיל הערה 25, בעמ' 137-143.

46 שם, בעמ' 143.

47 עם זאת לפי דוח מבקר המדינה, מאחר שרוב הנשים אינן מוסמכות בטירונות שלהן אף לרמת הרובאות הנמוכה ביותר שקיימת בצה"ל, אין מתאפשר שיבוץ לתפקידים חיוניים רבים במערך המילואים; ראו: שם, בעמ' 143-144. לדיון בתמורות בשירות המילואים של נשים ראו עוד זאב לרר, ליאורה רובינשטיין "נשים במילואים" מערכות 394 (תשס"ד) 80. העובדה שהשירות במקצועות המחייבים הכשרה מותנה בהארכת שירות החובה ובשירות מילואים היא מוצדקת, אך מעוררת דילמה נוספת: החתירה לשוויון כרוכה בנטילת מעמסות נוספות ובויתור על פריבילגיות (בהתחשב בכך שנטל שירות מופחת הוא סוג של פריבילגיה). הלכה למעשה, נשים נוטלות על עצמן מעמסות כאלה אף שבפועל הן ממשיכות לשאת בנטלים חברתיים אחרים שטרם הוסרו מהן, למשל הפליה בעבודה המכוונת כנגד נשים אימהות לילדים, יותר מאשר כנגד גברים שהם הורים; ראו פרנסס רדאי "על השוויון" משפטים כד (תשנ"ד) 241, 262.

48 לחשיבותו של פסק הדין כאסמכתה משפטית בהתדיינויות ובמאבקים ציבוריים וכגורם מעודד לפעילות המכוונת לקידום זכויותיהן של נשים ראו גם Gad Barzilai *Communities and Law – Politics and Cultures of Legal Identities* (2003), 195-196.

זכויות האשה תיקון חשוב⁴⁹, שכלל, בין השאר, התייחסות לשוויון זכויות בצבא. לפי סעיף 6ד(א), שהוסף בחוק העיקרי: "לכל אישה המועמדת לשירות בכוחות הביטחון, או המשרתת בהם, זכות שווה לזכותו של האיש למלא כל תפקיד, או להיות מוצבת בכל תפקיד"⁵⁰. הוראה דומה הוספה גם בסעיף 16א החדש לחוק שירות ביטחון⁵¹.

את תרומתו של פסק הדין יש לבחון גם לאור הביקורות שנמתחו עליו – הן מצד מי שהזדהו עם מאבקה של אליס מילר, אך התאכזבו מן המגבלות של ניצחונה המשפטי, והן מצד מי שמלכתחילה פקפקו בערכו של מאבקה.

ראשית, אם המאבק של אליס מילר נועד לביטולה של ההפליה בשירותן של נשים, הצלחתה של העתירה הייתה חלקית. פסק הדין לא ביטל את לגיטימיות ההבחנה בין שיבוץן של נשים לבין שיבוץם של גברים לתפקידי לחימה, אלא רק מיתן את אופן יישומה וחייב את הצבא לבחון את התאמתה להקשרים שונים. אכן, העתירה לא יכלה להשיג יותר מכך לנוכח הסעדים הזהירים שהתבקשו בה ונבעו מן ההעדפה הטקטית להתקדם בדרך של "עקב בצד אגודל", אולם לעמדה זו, שהייתה כנראה חיונית מבחינת סיכויי התקבלותה של העתירה, יש מחיר⁵². המדיניות העקרונית של הבחנה בין שירות גברים לשירות נשים נותרה בעינה. יתר על כן, מאחר שהעתירה העלתה טענות במישור המינהלי, לא נידונו כלל ההבחנות שבחוק שירות ביטחון עצמו בין נשים לבין גברים, הבחנות שקיומן משליך על יעילות הצבתן של נשים לתפקידים המחייבים שירות ממושך הכרוך בהכשרה יקרה.

שנית, העתירה חיזקה את המודל של הכפפת שירותן של נשים בתפקידי לחימה להתנדבות. לפי פסק הדין בעניין מילר, נשים נותרו בגדר מי שאין להציבן לתפקידי לחימה במקרה הרגיל. הוא פתח את האפשרות לשרת בתפקידים אלה למתנדבות, ובכך ביסס את התפיסה שאלה הן השונות, היוצאות מן הכלל. אמנם, גם עבור גברים הצטרפות לקורס טיס היא התנדבותית, אולם לא כן לגבי תפקידים לחימה אחרים, למשל

49 חוק שיווי זכויות האישה (תיקון מס' 2), תש"ס-2000, ס"ח 137.

50 סעיף 6ד(א) לחוק שיווי זכויות האשה.

51 חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 11), תש"ס-2000, ס"ח 64.

52 דוגמה דומה של עתירה שהצליחה גם בשל המתנינות שהפגינו העותרים בסעדים שביקשו ניתן להביא מבג"ץ 6698/95 קעדאן נ' מינהל מקרקעי ישראל, פ"ד נד(1) 258. במקרה זה הודגש כי העותרים, שתקפו את המדיניות של הקמת יישובים ליהודים בלבד, מכוונים עתירתם כלפי העתיד בלבד. גם במקרה זה ייצגה את העותרים עורכת דין נטע זיו מן האגודה לזכויות האזרח; ראו נטע זיו "עריכת-דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות בייצוג משפטי של קבוצות-מיעוט בישראל" משפט וממשל ו (תשס"א) 129, 164-165.

בשריון ובתותחנים. גם תיקוני החקיקה בנושא זה בחוק שיווי זכויות האשה ובחוק שירות ביטחון מתייחסים לזכותה של אישה, ולא לחובתה, לשרת בכל תפקיד⁵³. שלישית, הלכה למעשה, פסק הדין אמנם יצר תקדימים של טייסות ונווטות, אך מבחינה כמותית לא חולל שינוי של ממש בדמותו של חיל האוויר, לפחות לעת עתה, כעשור מאז נתינתו. לפסק הדין היה ערך מחנך ומעצב בכך שתרם, לצד גורמים נוספים, לפתיחת תפקידים שקודם לכן היו חסומים בפני נשים⁵⁴, אולם תפקידי הליבה של יחידות הלחימה נותרו סגורים בפניהן. גם חיילות המוכשרות לתפקידים במערך הלוחם, שנפתחו בפני נשים, נתקלות מעת לעת במגבלות לגבי אפשרויות השיבוץ שלהן. התיקון בחוק שיווי זכויות האשה, שנחקק בעקבות עניין מילר, פתוח ליישום גמיש בקבעו כי "לא יראו פגיעה בזכות זו אם הדבר מתחייב ממהותו או מאופיו של התפקיד"⁵⁵. הוא הדין בסעיף 16א לחוק שירות ביטחון המאפשר הבחנות בין גברים לנשים בהתאם למהותו או לאופיו של התפקיד ומקנה לשר הביטחון סמכות לקבוע בתקנות סוגי תפקידים שחיילות יוכלו להתנדב לשרת בהם. בהתאם לכך הותקנו תקנות שירות ביטחון (קביעת תפקידים לשירות נשים בהתנדבות), תשס"א-2001⁵⁶. תקנות אלה כוללות מקצועות צבאיים מובהקים גם מחוץ לקורס הטיס – כולל "לוחמת חי"ר קל", "לוחמת משמר הגבול". עם זאת הן משמרות את הגישה הבסיסית שלפיה לא כל התפקידים הצבאיים פתוחים בפני נשים. כך למשל התקנות מתייחסות ל"צוללת מים רדודים", ובכך הן מבהירות שאינן חלות על שירות אחר ביחידות צלילה. כתשע שנים לאחר עתירתה החלוצית של אליס מילר הוגשה לבג"ץ עתירה נוספת על ידי קצינה במערך הנ"מ, יערה

53 פרנסס רדאי סבורה כי הפתרון של פתיחת האפשרות להתנדב בפני נשים ללא שוויון בחובת השירות הוא פשרה רצויה. היא מסבירה כי "אם יונהג שוויון מוחלט בצבא, יקופחו נשים, המהוות ממילא מעמד מקופח, עוד יותר. אותו נטל כפול של קריירה ומשפחה שנשים רבות עדיין נושאות על כתפיהן, ייהפך לנטל משולש: קריירה, משפחה ושירות צבאי. סיכוייהן של נשים להצטרף לאליטה של ההיררכיה הצבאית וליהנות מהיתרונות החברתיים-הכלכליים הנלווים לה יישארו מזעריים". עם זאת לדעתה, "נשים גם משלמות מחיר כבד של הפסד הזדמנויות ופגיעה בתדמית בשל אי-שילובן המלא, וזאת למרות העובדה שאוכלוסיות שלמות של גברים אינן משרתות כלל, ושרק מיעוט מבין הגברים המשרתים בצבא משרת ביחידות קרביות". לאור כל אלה מסקנתה היא כי לפי שעה "יש להסתפק בפתיחת מסלול של התנדבות, כפי שנעשה, ללא שוויון בחובת השירות"; ראו פרנסס רדאי "הצבא – פמיניזם ואזרחות" צבא חברה ומשפט (דפנה ברק־ארז עורכת, תשס"ב) 185, 216.

54 באותה תקופה גם שונתה המגבלה החוקית לגבי שירות נשים במשמר הגבול; חוק שירות בטחון (תיקון מס' 7 והוראת שעה) (שירות במשטרה ושירות מוכר), תשנ"ה-1995, ס"ח 440.

55 כאמור בסעיף 16א(א) לחוק שיווי זכויות האשה.

56 ק"ת 230.

שטולברג, שבקשתה לשיבוץ במערך מתקדם (המכונה "מחבט") נדחתה בשל היותה אישה, אף שהתפקיד של "לוחמת מערך נגד מטוסים של חיל האוויר" הוא אחד מאלה שנפתחו בפני נשים, על פי התקנות החדשות. אם כן, גם פתיחתו של מקצוע צבאי בפני נשים עדיין אינה מבטיחה אפשרויות שיבוץ וקידום זהות לאלו של הגברים שרכשו אותו מקצוע צבאי. הדיון בעתירה זו נמנע הודות להתמשכות ההליך המשפטי מעבר למועד שחרורה של העותרת. אמנם, שדולת הנשים הצטרפה לעתירה כעותרת ציבורית, אך בסופו של דבר העתירה נמחקה בעצת בית המשפט⁵⁷.

עד כה הוצגה הביקורת על עתירתה של אליס מילר מנקודת מבט המזדהה עם שאיפתה הבסיסית לשוויון הזדמנויות בצבא. ביקורת זו התמקדה בחוסר יכולתה של העתירה להגשים את יעדה, ומבחינה זו הייתה ביקורת "פנימית". ביקורות אחרות שנמתחו על עתירה זו היו "חיצוניות" למאבק על שוויון זכויות בצבא והטילו ספקות בחשיבותו ובערכו בהשוואה למאבקים פמיניסטיים אחרים. במרכז המחלוקת ניצבה הטענה שהמאבק על פתיחתו של קורס הטיס היוקרתי של חיל האוויר בפני נשים הוא רלוונטי רק לבנותיהן של אוכלוסיות חזקות, אלה שמלכתחילה יכולות להתקבל לקורסים יוקרתיים מסוג זה. ביקורת זו הוצגה בעיקר על ידי פמיניסטיות מזרחיות, שראו באליס מילר "ילדת שמנת" שה"צעצוע" היחיד שחסר לה הוא השתתפות בקורס הטיס היוקרתי. לגישתן, אליס מילר נאבקה בהפליה היחידה שממנה סבלה בתור מי שנמנית על האליטה החברתית, אליטה שההשתייכות אליה מקנה פריבילגיות רבות אחרות, שאינן נחלתן של נשים עניות ולא משכילות, על פי רוב ממוצא מזרחי⁵⁸. ביקורת זו הייתה רלוונטית כמובן גם לנקודת המבט של האזרחיות הערביות בישראל, שמלכתחילה אינן משרתות בצבא, וכנראה אף אינן מזדהות בדרך כלל עם השאיפה לשירות קרבי בצבא בשל המורכבות המיוחדת של ההתייחסות לשירות בצבא בקרב הציבור הערבי בישראל⁵⁹. ביקורות אחרות הושפעו מן הפמיניזם התרבותי, המציג עמדה מסתייגת מקבלת אתוס הלחימה שמייצג השירות בצבא (ובייחוד השירות הקרבי בו) ומן הפמיניזם הרדיקלי, ששולל השתלבות במוסדות פטריארכליים כמו הצבא⁶⁰. ביקורות

57 בג"ץ 6757/03 שטולברג נ' שר הביטחון (לא פורסם, ניתן ביום 28.2.05). בפסק הדין נכתב רק כי "העותרת נעתרה לעצתנו והודיעתנו על מחיקת העתירה".

58 ראו הנרייט דהאן-כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות" מין מיגדר ופוליטיקה (דפנה יורעאלי ואחרות עורכות, 1999) 217, 243.

59 ראו חסן ג'בארין "לקראת גישות ביקורתיות של המיעוט הפלסטיני: אזרחות, לאומיות ופמיניזם במשפט הישראלי" צבא חברה ומשפט (דפנה ברק-ארז עורכת, תשס"ב) 53, 63-70.

60 דילמה דומה ליוותה את הדיונים שהתקיימו בקהילה ההומו־לסבית בנושא המאבק על השתלבות בצבא. השוו אייל גרוס "מיניות, גבריות, צבא ואזרחות: שירות הומואים

אלה גם ביטאו תפיסות המזהות את הפמיניזם עם פעילות אנטי-מלחמתית⁶¹ ועם תרומה ליישוב סכסוכים⁶².

מבט ביקורתי נוסף על פסק הדין שניתן בעניין מילר מתייחס לשאלה של בחירה בין מאבקים שונים לשוויון: האם היה נכון להאבק נגד סגירתם בפני נשים של תפקידים שרוב הנשים המתגייסות אינן מעוניינות בהם, או שמא היה צריך להתמקד בבעיות אחרות, שכיחות יותר, של התייחסות לא שוויונית לנשים בצבא? שאלה זו רומזת לכך שעד אותה עת לא התנהל מאבק משפטי-פמיניסטי בנושא של הטרדות מיניות וניצול מיני של חיילות בידי מפקדים, גילוי בולט נוסף ואף שכיח יותר של אי-השוויון בצבא. לפחות מבחינה כמותית, בעיה זו העיקה על החיילות המשרתות בצבא יותר מחוסר יכולתן להתנדב לקורס טיס. שנים ספורות לאחר שניתן פסק הדין בעניין מילר הגיע נושא זה אל קדמת הבימה הציבורית בעקבות עתירה אחרת שהגישה חיילת משוחררת נגד קידומו של תת-אלוף ניר גלילי על רקע מערכת היחסים המינית שקיים עמה בעת שהייתה פקודתו הישירה⁶³. לשאלה זו, שעניינה בחירה בין מאבקים שונים, אין מקום ככל שהיא מכוונת לאלים מילר כאדם פרטי, אך יש לה חשיבות בכל הנוגע לארגוני

ולסביות בצה"ל במשקפיים השוואתיים" צבא חברה ומשפט (דפנה ברק-ארוז עורכת, תשס"ב) 95, 173-181. לביקורת נוספת המדגישה את הבעייתיות הכרוכה במאבקים המתמקדים בהשתלבות במערכות מיליטריסטיות בלי לקרוא תיגר על ההנחות שביסודן ראו Barzilai, *supra* note 48, at p. 197.

61 ראו Sara Ruddick *Maternal Thinking – Toward a Politics of Peace* (1989). בישראל פעלו במהלך השנים תנועות שלום רבות של נשים, כדוגמת "נשים בשחור", "ארבע אימהות", "מחסום Watch" ו"שובי"; ראו למשל שרה הלמן, תמר רפופורט "אלה נשים אשכנזיות, לבד, זונות של ערבים, לא מאמינות באלוהים, ולא אוהבות את ארץ-ישראל: נשים בשחור' ואתגור הסדר החברתי" תיאוריה וביקורת 10 (1997) 175.

62 תפיסה זו מצאה ביטוי מובהק בהחלטה 1325 של מועצת הביטחון Resolution 1325 S/RES/1325 31 October 2000, אשר מכירה בכך שנשים וילדים הם הקרבנות העיקריים של מלחמות וקוראת לשיתוף נשים בפתרון סכסוכים ובתהליכי שלום; ראו עוד איפה הנשים כולן? החלטת מועצת הביטחון 1325: היבטים מגדריים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני (שרי אהרוני, רולא דיב עורכות, 2004). בישראל ניתן להזכיר בהקשר זה את חוק שיווי זכויות האישה (תיקון מס' 4), תשס"ה-2005, ס"ח 717, המורה (בסעיף 2) על ייצוג הולם של נשים בוועדות ציבוריות ובצוותים אחרים של עיצוב מדיניות לאומית, לרבות בנושאים של "מניעה, ניהול או פתרון של סכסוך מדיני או בין-לאומי, לרבות ניהול משא ומתן, ובכלל זה לקראת חתימה על הסכם ביניים או על חוזה שלום".

63 עניין פלונית, לעיל הערה 5. ראו גם בג"ץ 106/01 סג"מ מועד נ' האלוף אביטל, פ"ד נו(2) 145.

הנשים שבחרו להציב את עתירתה בחזית המאבק על שוויון נשים בצבא⁶⁴. באופן חלקי ניתן להשיב על השאלה באמצעות הצבעה על הקו שנמתח בין הגבלתן של חיילות לתפקידי פקידות וסיוע לבין ההתייחסות המועדת אליהן כאובייקטיבים לניצול מיני. קיבוען של נשים בתפקידים משניים, המשרתים את הלוחמים האמיתיים, תורם בעקיפין להתייחסות המבטלת אליהן, ובהמשך לכך לעתים גם לציפייה ל"שירותים נוספים". מכל מקום, כפי שכבר צוין, החל בסוף שנות התשעים הפך המאבק בהטרדות מיניות, בצבא ומחוצה לו, לנושא מרכזי בתודעה הפמיניסטית הישראלית⁶⁵.

ד. לאורה מילוא והמאבק על הסרבנות

חרף הביקורות השונות, בשנים שלאחר נתינתו ייצג פסק הדין בעניין מילר את הקול הדומיננטי במאבקן של נשים על השירות הצבאי, מאבק שהתמקד בשילוב ובשוויון הזדמנויות. כעשר שנים מאוחר יותר הגיעה אל בית המשפט עתירתה של לאורה מילוא. גם עתירה זו העמידה במרכז את היקף השתתפותן של נשים בשירות צבאי, אך מן הכיוון ההפוך. העותרת, בוגרת תיכון שעמדה בפני גיוס לצבא לאחר שנת שירות בעיירת פיתוח, ביקשה שלא לשרת בצבא כלל ולקבל פטור משירות ביטחון מטעמי מצפון "נוכח התנגדותה למדיניות צה"ל בשטחים"⁶⁶. היא ביססה את בקשתה על הוראת החוק המיוחדת המסדירה את הפטור של נשים משירות צבאי מ"טעמים שבמצפון או טעמים שבהווי משפחתי דתי". לפי נוסח החוק, אישה המסתייגת משירות מטעמים אלה זכאית לפטור, ובלבד שהוכיחה את טעמיה להנחת דעתה של ועדת הפטור. ועדת הפטור שדנה בעניינה של לאורה מילוא סירבה להעניק לה פטור מאחר שהתייחסה להסתייגותה ממדיניות הצבא בשטחים כאל הסתייגות פוליטית, להבדיל מהסתייגות מצפונית. החלטה זו של ועדת הפטור שיקפה את מדיניות הצבא בעניינם של סרבני שירות גברים אשר מקבלים פטור משירות רק כאשר הם מסתייגים משירות צבאי בכלל מטעמים פציפיסטיים, ולא כאשר הסתייגותם משירות קשורה במדיניות הממשלה לגבי האזורים שבהם נלחמים או ביעדי הלחימה (למשל הסתייגות מלחימה בלבנון או משירות בשטחים)⁶⁷.

64 חסן ג'בארין מציין במאמרו כי בניגוד למאבקה של אליס מילר, העתירה נגד קידומו של ניר גלילי נהנתה מאהדה ומהזדהות גם של פמיניסטיות ערביות, משום שהן ראו בו "מאבק של נשים בלא-מרכאות"; ראו ג'בארין, לעיל הערה 59, בעמ' 69.

65 בהקשר זה ראויה לציון חקיקתו של החוק למניעת הטרדה מינית, תשנ"ח-1998, ס"ח 166.

66 עניין מילוא, לעיל הערה 8, בעמ' 170.

67 ראו בג"ץ 734/83 שיין נ' שר הביטחון, פ"ד לח(3) 393; בג"ץ 7622/02 זונשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי, פ"ד נז(1) 726.

השאלה המשפטית העיקרית שעוררה עתירתה של לאורה מילוא הייתה אם הפטור הסטטוטורי "מטעמי מצפון" מקנה לנשים שיש להן הסתייגות מצפונית משירות בצבא זכות לקבל פטור שהיקפו רחב יותר מזה של הפטור הניתן לגברים על פי מדיניות הצבא. חוק שירות ביטחון אינו כולל הוראה כללית בנושא של פטור מטעמי מצפון, ולכאורה אינו מכיר בפטור מטעמים אלה ככל שמדובר בגברים. הצעות לכלול בחוק פטור כזה עלו במסגרת הליכי החקיקה של חוק שירות ביטחון בנוסחו המקורי, אך הן לא התקבלו⁶⁸. עם זאת מערכת הביטחון נוהגת, כעניין שבמדיניות, לתת פטור משירות גם לסרבני שירות גברים, ובלבד שהם מתנגדים לכל שירות צבאי (כלומר אינם סרבנים "סלקטיביים"), מכוח סמכותו הכללית של שר הביטחון לתת פטור משירות גם "מטעמים אחרים" (לפי סעיף 36 לחוק בנוסחו הנוכחי). לעומת זאת בהתייחס לנשים, חוק שירות ביטחון כלל הוראה מפורשת של פטור מחובת השירות גם "מטעמי מצפון". השאלה היא כיצד יש לפרש הוראה זו – האם הפטור לפי סעיף 39 לחוק, המוענק לנשים בלבד, חל רק על סירוב מצפוני פציפיסטי, או גם על סירובים מצפוניים אחרים? יתר על כן, האם הייתה בכלל כוונה להכיר בפטור של נשים מטעמי מצפון, שהוא נפרד ועצמאי מן הפטור שניתן מטעמים דתיים⁶⁹?

נוסחו של חוק שירות ביטחון מבחין לכאורה בין פטור מטעמי מצפון לבין פטור מטעמים דתיים, אך השיקולים שהביאו לניסוחו בדרך זו אינם עולים בבירור מן התיאור

68 בין השאר, התייחסה לכך חברת הכנסת רחל כהן ממפלגת הנשים ויצ"ו. לדבריה: "אינני יכולה לא לקבל טעמים מצפוניים – ולא דווקא דתיים. גם לגברים ישנם טעמים מצפוניים שאינם מרשים לשרת בשירות קרבי"; ראו הדיונים בחוק בכנסת הראשונה, לעיל הערה 16, בעמ' 1519. בהתייחסו לאותה נקודה אמר חבר הכנסת הררי מן המפלגה הפרוגרסיבית ש"אינני מקבל את ההנחה, שענין המצפון וההכרה הדתית שייך באשה בלבד", אך הדברים נאמרו דווקא כדי להתנגד לפטור מלא מטעמי מצפון. לשיטתו, מי שמתנגד לנשיאת נשק יכול לשרת בצבא בתפקידים אחרים ולשאת בעול גם כן. שם, בעמ' 1625. בסופו של דבר, הוחלט שלא לקבוע בחוק פטור מפורש לגבי טעמי מצפון בכפוף לכך שסמכותו הכללית של שר הביטחון לפטור משירות יכולה להיות מופעלת גם לגבי מי שטוענים להסתייגות מצפונית משירות בצבא. בעת הצגת נוסחה של הצעת החוק שהובאה להצבעה בכנסת, לאחר הדיונים בוועדת החוץ והביטחון, הסביר חבר כנסת אהרונוביץ, יושב ראש הוועדה, כי "בוועדה נתעוררו שאלות שונות לגבי דינם של בעלי משפחה מרובת-ילדים, לגבי אנשים המתנגדים מטעמי מצפון לשירות בצבא, ועוד. התשובה לשאלות אלה ודומות להן כלולה בסעיף 12, המטפל באופן הרחב ביותר בענינים של שחרורים ודחיות". שם, בעמ' 1607.

69 ההתייחסות המשותפת לחופש דת ומצפון תוך התייחסות אליהם כשני מונחים נפרדים מופיעה גם בהכרזת העצמאות, שנכתבה באותה תקופה. לפי נוסח ההכרזה, מדינת ישראל "תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות" (הכרזה על הקמת מדינת ישראל, תש"ח-1948, ע"ר 2).

של הדיונים בנוסח החוק בוועדת החוץ והביטחון ובמליאת הכנסת⁷⁰. מצד אחד, ניתן להצביע על כך שהדיונים בפטור לנשים מטעמים של השקפת עולם התמקדו בעניינין של נשים דתיות ומסורתיות. מצד אחר, חשוב לציין כי חלק מחברי הכנסת נדרשו באריכות לשאלה אם יש להכיר גם בטעמי מצפון של גברים (חלקם בחיוב וחלקם בשלילה), ומכאן ניתן להבין שהאפשרות של פטור מטעמי מצפון שאינם דתיים לא נעלמה מעיני המתדיינים⁷¹. חבר הכנסת משה אונא מהחזית הדתית המאוחדת אף העלה את ההצעה לשלב את הפטור לבחורות דתיות בתוך הוראה כללית שעניינה פטור מטעמי מצפון⁷². ראוי להוסיף כי באותן שנים ממש התקיימו דיונים בשאלות הנוגעות להכרה בסרבנות מצפון גם בקשר לחקיקתו של חוק שיפוט צבאי, וגם מדיונים אלה ניתן ללמוד כי האפשרות של הסתייגות מצפונית משירות שלא על בסיס דתי הייתה מוכרת וזכתה להתייחסות⁷³. הנוסח שכלל התייחסות הן ל"טעמים מצפוניים" הן ל"הכרה דתית" הוצג

70 בהצעת חוק שירות הביטחון עדיין לא הופיע המושג "טעמי מצפון". סעיף 11(ג) להצעה זו התייחס להענקת פטור ל"יוצא צבא, אשה, שהצהירה, באופן שייקבע בתקנות, שהיא שומרת דת ושהכרתה הדתית מונעת אותה מלשרת בשירות בטחון". לעומת זאת בנוסח שהתקבל בסופו של דבר הוגדר הפטור כמוקנה "ליוצא-צבא, אשה, שהצהירה כי טעמים שבמצפון או טעמים שבהכרה דתית מונעים אותה מלשרת בשירות בטחון".

71 ראו לעיל הערה 68.

72 הדיונים בחוק בכנסת הראשונה, לעיל הערה 16, בעמ' 1522. בהמשך דבריו העלה אונא את האפשרות של הבחנה מסוימת בהסדרים לגבי פטור מטעמי מצפון לגברים ולנשים, אך בכפוף להנחת היסוד שפטור מטעמי מצפון יינתן גם לגברים. לדבריו: "ייתכן שיהיה מוצדק להבחין בין איש לאשה בשאלה זו של שחרור מטעמי מצפון: שהאיש המסרב מטעמי מצפון יהא פטור רק מענשים; ואילו לאשה יש לתת את הזכות להשתחרר מלכתחילה על סמך טענה זו". שם, בעמ' 1523.

73 סעיף 76 לחוקת השיפוט תש"ח, שניתן לה תוקף בתקנות שעת חירום (חוקת השיפוט תש"ח), תש"ח-1948, ע"ר תוס' ב 106, הכיר ב"טעמי מצפון" כטעם להקלה בעונשו של חייל שעבר עבירה. שאלת הכללתו של הסדר דומה גם בחוק השיפוט הצבאי, תשט"ו-1955, ס"ח 171 נידונה בכנסת, אך בסופו של דבר הוא לא אומץ בחוק זה. אמנם, נושא זה זכה להתייחסות מיוחדת מצד חברי כנסת דתיים, שביקשו להגן על חיילים דתיים שיקבלו פקודה המנוגדת לצו אמונתם; ראו דיון בנושא חוק השיפוט הצבאי, תש"ט-1949, 10.8.49, ד"כ II (תש"ט) 1309, 1314 (חבר הכנסת ורהפטיג מהחזית הדתית המאוחדת); דיון בנושא חוק להארכת תוקף של תקנות-שעת-חירום (חוקת השיפוט תש"ח) (מס' 2), תשי"ב-1950, 9.8.50, ד"כ VI (תשי"ב) 2522, 2530-2531 (חבר הכנסת ורהפטיג); דיון בנושא חוק השיפוט הצבאי, תשי"ד-1954 (המשך הדיון), 22.6.54, ד"כ XVI (תשי"ד) 2012, 2019 (חבר הכנסת קלמן כהנא מפועלי אגודת ישראל). אולם גם חברי כנסת חילוניים התייחסו לסוגיה של סרבנות מצפון במישור העקרוני – לחיוב ולשלילה; ראו למשל דיון בנושא חוק השיפוט הצבאי, תשי"ד-1954 (המשך הדיון), 22.6.54, ד"כ XVI (תשי"ד) 1998, 2002-2003 (חבר הכנסת יוחנן בדר מתנועת החירות מתנגד להתחשבות בטעמי מצפון); דיון בנושא חוק השיפוט הצבאי, תשי"ד-1954 (המשך הדיון), 23.6.54,

בפני הוועדה לענייני חוץ וביטחון כ"ההצעה של מפא"י"⁷⁴. באותה ישיבה הוקדשה עיקר תשומת הלב דווקא לתחולתו האפשרית של סעיף הפטור גם על נשים מוסלמיות מסורתיות. יושב ראש הוועדה, חבר הכנסת אהרונוביץ, הסביר כי הענקת הפטור על יסוד טעמי מצפון בלבד הייתה נותנת מענה לעניינן של הבחורות היהודיות הדתיות, אך כדי להסיר ספק באשר לתחולתו של הפטור גם על בחורות ערביות הוספה התייחסות מפורשת גם ל"הכרה דתית"⁷⁵.

אינדיקציות מנוגדות באשר לתכליתו של הפטור הסטטוטורי מטעמי מצפון ניתן למצוא גם בדיונים שליוו את התיקון לחוק שירות ביטחון משנת 1952, תיקון שהחליף את ההסדר של פטור מטעמי מצפון או הכרה דתית על בסיס תצהיר במנגנון של הוכחה בפני ועדה⁷⁶. דבריו של דוד בן-גוריון בעניין זה מתיישבים עם הגישה הרואה בטעמי המצפון סרח עודף של הפטור לנשים הדתיות וקושרת אותם עם ההסתייגות הדתית משירות בצבא⁷⁷. עם זאת אף שהצעת הנוסח של הוועדה כפי שהובאה להצבעה בכנסת כללה השמטה של עילת הפטור "מטעמי מצפון" (שהופיעה בנוסח המקורי של החוק משנת 1949), עילה זו שולבה מחדש אל תוך הצעת החוק בעקבות הסתייגות של חבר הכנסת יצחק בן-אהרן ממפ"ם⁷⁸.

במהלך השנים שחלפו מאז נחקק חוק שירות ביטחון נוצרה בצבא פרקטיקה של מתן פטורים לנשים המסתייגות משירות מטעמי מצפון גם כאשר לא היו דתיות. בשונה מן

ד"כ XVI (תשי"ד) 2020 (חבר הכנסת ריפתין ממפ"ם מביע תמיכה בהתחשבות בטעמי מצפון). לסקירה היסטורית נוספת ראו גדי אלגזי "להקשיב לקול הסירוב" משפטי

הסרבנים (דב חנין ואחרים עורכים, תשס"ד) 11.

74 דיוני הוועדה לענייני חוץ וביטחון, 7.9.49, בעמ' 2.

75 חבר הכנסת אהרונוביץ הסביר זאת כך: "הכוונה לאפשר לעדה המושלמית ששם דבר זה הוא פי כמה חמור מאשר אצל הדת היהודית, לאפשר לממשלה במקרים מסויימים לשחרר אנשים אלה מגיוס. אם מוציאים את המלה 'דתית' לא נשארת שום אפשרות. המלה מצפון אצל היהודים יש לה מושג שאומר משהו אבל אצל העדה הערבית המושג מצפון אינו חופף את שאלת הדת. בענין האשה המושלמית הייתה אינטרוונציה רצינית מצד אנשים אשר מטפלים בעניינים הערביים, הם חזרו והדגישו שזה יכול להכניס ערבוביה בעדה הערבית ומשום כך השארנו את הנוסח של הכרה דתית. לגבי האשה היהודית נשאר המושג מטעמי מצפון. גם אנשי הדת לא רצו שנכתוב הכרה דתית אך לאחר שקבענו את המושג מטעמי מצפון הסכימו לדבר זה. התביעה למלה "דתית" היא בהתחשב עם העדה המושלמית". שם, בעמ' 2-3.

76 ראו לעיל הערה 13.

77 דיון בנושא חוק שירות בטחון (תיקון), תשי"ב-1952 (קריאה ראשונה), 26.2.52, ד"כ XI (תשי"ב) 1437.

78 דיון בנושא חוק שירות בטחון (תיקון), תשי"ב-1952 (קריאה שנייה וקריאה שלישית), 6.3.52, ד"כ XI (תשי"ב) 1558-1559.

הפרקטיקה לגבי גברים, רשויות הצבא התייחסו לבקשות הפטור של נשים כעניין של זכות לאור ההסדר הסטטוטורי המיוחד בעניינן. בספרו של הפרקליט הצבאי לשעבר ד"ר צבי הדר על חוק שירות ביטחון מוסבר כי לפי החוק "נשים בלבד זכאיות לפטור משירות ביטחון, משני טעמים נפרדים, כלומר: מטעמי מצפון או דת"⁷⁹. בהמשך נאמר כי החוק אינו מפרש אילו טעמים ייחשבו כטעמי מצפון לעניין זה⁸⁰. נתונים מספריים לגבי פעולתה של ועדת הפטור לנשים מטעמי מצפון מלמדים כי בכל אחת מן השנים האחרונות נענה הרוב המכריע של בקשות לפטור מטעמי מצפון, ובסך הכול נענו בחיוב למעלה ממאה בקשות כאלה מדי שנה⁸¹. נתונים אלה מעידים לכאורה על גישה סובלנית ומקלה לבקשות פטור מטעמי מצפון שהוגשו על ידי נשים.

ניתן לשער כי תפיסתה של המערכת הצבאית באשר לחיוניות הפחותה של הנשים המשרתות בו אפשרה להפעיל גישה מקלה ביחס לבקשותיהן של בחורות המעוניינות שלא להתגייס על סמך זכותן הסטטוטורית לפטור מצפוני. עם זאת ככל שתופעת הסרבנות לשירות גברה, חל פחות בגישה סובלנית זו⁸². בקשתה של לאורה מילוא

79 צבי הדר חוק שירות בטחון – החוק ופירושו (תשל"ט), 77. גישה זו שלפיה הפטור מטעמי מצפון הוא עצמאי ונפרד מן הפטור הדתי, הייתה מקובלת גם על פרשנים אחרים של החוק. כך למשל מנחם הופנונג ביקר את ההסדר החדש המאפשר קבלת פטור מטעמי דת על סמך תצהיר בלבד בשל הפרת השוויון בינו לבין הפטור (הנפרד) מטעמי מצפון; ראו מנחם הופנונג ישראל – בטחון המדינה מול שלטון החוק 1948-1991 (1991), 243.

80 הדר, שם, שם. טענה לתחולתו של הפטור מטעמי מצפון נידונה בבג"ץ 269/51 הורוביץ נ' אלוף שמעון מזא"ה, צה"ל, פ"ד ה 1656, אך ללא דיון נרחב בהיקף תחולתה של ההוראה. במקרה זה טענה המבקשת כי כאישה נשואה מצפונה מורה אותה להימנע משירות בצבא משום שהוא עלול לפגוע בחיי המשפחה שלה. בית המשפט דחה את העתירה וקבע כי "לא למצפון מסוג זה נתכוון המחוקק" (שם, בעמ' 1657). על פני הדברים נראה כי במקרה זה הדיון היה מיותר, מאחר שהעותרת הייתה זכאית שלא לשרת על יסוד הפטור המיוחד המוקנה לכל אישה בתוקף נישואיה.

81 הנתונים שנמסרו לצורך כתיבת המאמר על ידי הפרקליטות הצבאית הם כדלקמן: בשנת 2001 הוגשו 119 בקשות, מהן התקבלו 97 על ידי ועדות הפטור. בשנה זו נידונו 18 מקרים בפני ועדת הערר על ועדות הפטור. 17 מן העררים התקבלו ורק 1 נדחה; בשנת 2002 הוגשו 173 בקשות, מהן התקבלו 118 על ידי ועדות הפטור. בשנה זו נידונו 28 מקרים בפני ועדת הערר על ועדות הפטור. 23 מן העררים התקבלו ו-5 נדחו; בשנת 2003 הוגשו 167 בקשות, מהן התקבלו 60 על ידי ועדות הפטור. בשנה זו נידונו 64 מקרים בפני ועדת הערר על ועדות הפטור. 47 מן העררים התקבלו ו-17 נדחו; בשנת 2004 הוגשו 128 בקשות, מהן התקבלו 52 על ידי ועדות הפטור. בשנה זו נידונו 70 מקרים בפני ועדת הערר על ועדות הפטור. 51 מן העררים התקבלו ו-19 נדחו.

82 כנקודת ציון של השינוי במדיניות זו משמש "משפט הסרבנים" שנערך בשנת 2003, ובו הועמדו לדין בחורים שסירבו להתגייס בפני בית דין צבאי (מט/151/03 התובע הצבאי נ' מטר, פדאור 03 (13) 191). חלקיו העיקריים של פסק הדין מובאים בספר משפטי הסרבנים (דב חנין ואחרים עורכים, תשס"ד), 205-223. העמדות העקרוניות שהוצגו במשפט זה

לקבל פטור משירות, שהתבססה במפורש על הסתייגותה מהמשך השליטה בשטחים, נדחתה, וכך הביאה אל בית המשפט את שאלת היקפו של הפטור הסטטוטורי מטעמי מצפון שניתן לנשים בלבד.

בית המשפט העליון דחה את עתירתה של לאורה מילוא תוך אימוץ פרשנות מצמצמת לסעיף 39 לחוק שירות ביטחון. השופטת פרוקצ'יה, שעמה הסכימו השופטים מצא ולוי, קבעה שסעיף 39 לחוק מקנה לנשים פטור משירות רק כאשר הטעם המצפוני לסירוב קשור במסורת קהילתית או דתית. לדברי השופטת פרוקצ'יה, "פטור מטעמי מצפון" בהקשר המיוחד של הוראה זו קשור קשר הדוק עם טעמים שבהכרה דתית, מסורתית או מינהגית־עדתית, המונעים מאישה מלשרת שירות ביטחון באשר הוא שירות ביטחון⁸³. בהמשך היא מוסיפה ומסבירה כי "הפטור מטעמי מצפון הניתן לאישה מכוח הדין נועד להגן על מעמדן של נשים בעדות מסורתיות אשר על־פי תפיסת בני העדה, שירותן בצבא אינו מתיישב עם שמירה על כבודן וצניעותן, ופעמים אף סותר הוראות מפורשות בציוויי הדת החלים עליהן"⁸⁴. פרשנות זו הסמיכה את "טעמי המצפון" שבסעיף 39 לחוק ל"טעמים שבהווי משפחתי־דתי" ויצרה מהם רצף אחד תוך מחיקת האפשרות של פטור עצמאי מטעמי מצפון לא דתיים מכוחו של הסעיף. בהתאם

מצד התביעה וההגנה חידדו את ההתנגדות ההחלטית של המערכת הצבאית לסרבנות המוגדרת סלקטיבית והקשורה במדיניות שהצבא מוציא לפועל (בשונה מפציפוזם). על רקע זה רשויות הצבא התקשו לאפשר פטור מטעמי מצפון לבחורות שסרבנותן גם היא סלקטיבית לפי אמת מידה זו. הפטור שנהג הצבא לתת לבחורות שסרבנותן נחשבת לסלקטיבית עלה במשפט באופן עקיף בלבד. עו"ד דב חנין, סניגורם של הנאשמים, הסביר לי כי בחר להתייחס לפטור מטעמי מצפון שהצבא נהג לתת לסרבניות סלקטיביות בעיקר לצורך הטענה המקדמית של "הגנה מן הצדק" כדי להדגיש את אי־ההצדקה להתייחסות המחמירה של הצבא אל הנאשמים (ריאיון עם דב חנין, 8.3.05). במשפט הוצג מכתבה של הדס גולדמן (מתאריך 11.3.02), שביקשה פטור מטעמי מצפון וקיבלה. מכתב זה מסביר בהרחבה את הסתייגותה המצפונית להתגייס לצבא המתפקד כ"צבא כיבוש". סרבן שירות נוסף, יונתן בן־ארצי, טען כנגד השוני במידת נכונותה של הוועדה הדנה בבקשות פטור מטעמי מצפון לקבל בקשות מסוג זה בעניינם של בחורים בהשוואה לבחורות, וזאת במסגרת עתירה לבג"ץ שבה דרש כי הפטור אשר קיבל בסופו של דבר יוכר כפטור מטעמי מצפון, להבדיל מפטור בשל "אי־התאמה". פסק הדין שניתן בעניינו מאזכר את הטענה, אך לא דן בה לגופה, לאחר שנקבע בו כי אין טעם מספיק להתערב בהחלטות שהתקבלו בעניינו של העותר. ההתייחסות לטענה בפסק הדין באה לידי ביטוי במשפט הכללי הזה: "העותר מציג נתונים סטטיסטיים, מהם עולה כי בעוד שמעטים הם הבנים המקבלים פטור מטעמי מצפון, הרי שאצל הבנות הנכונות לקבל טענה זו גדולה בהרבה"; ראו בג"ץ 3238/04 בן ארצי נ' שר הבטחון, תק־על 2005(2), 1932, 1934 פסקה 5 לפסק הדין.

83 עניין מילוא, לעיל הערה 8, בעמ' 186.

84 שם, שם.

לכך, פטור של נשים מטעמי מצפון, במידה שהוא קיים, מבוסס על החלטות פטור מכוח סעיף 36 הכללי, המאפשר לפטור משירות גם "מטעמים אחרים", ולכן הוא זהה בהיקפו לפטור הניתן לגברים. בהתאם לכך נקבע כי אם מדיניותו הנוכחית של הצבא שוללת את ההכרה בסרבנות מצפון "סלקטיבית" של גברים, שאינה פציפיסטית אלא קשורה במדיניות הצבא או בדרכי פעולתו, מתחייבת גם שלילת ההכרה בסרבנות "סלקטיבית" של נשים. עתירתה של לאורה מילוא לקיים דיון נוסף בפסק הדין העקרוני שניתן בעניינה נדחתה⁸⁵. השופט מישאל חשין, שהחליט על כך, קבע כי פסק הדין בעניין מילוא סותר אמירות בפסקי דין קודמים שמהם עולה כי הפטור הניתן לנשים מטעמי מצפון מבוסס על סעיף 39 לחוק שירות ביטחון. עם זאת הוא סבר שאין הצדקה לקיים דיון נוסף בפסק הדין מאחר שאמירות אלה לא היו בגדר הלכה פסוקה⁸⁶, וכן משום שגם אם ייקבע שסעיף 39 לחוק מקנה לנשים פטור מטעמי מצפון לא דתיים, יהיה נכון לפרש פטור זה לאור ההבחנה בין סרבנות סלקטיבית לסרבנות מצפון מלאה⁸⁷. נוסף על כך סבר השופט חשין כי דווקא אופיו הייחודי והמיוחד של המקרה – עתירה בודדת של סרבנית מצפון אישה – אינו מצדיק לקיים דיון נוסף בנושא⁸⁸.

מהי חשיבות עתירתה של לאורה מילוא מבחינת המאבק הפמיניסטי על שוויון זכויות של נשים ומה הן השפעותיו של פסק הדין שניתן בעניינה על מאבק זה? לכאורה, יש מקום לטענה שהעתירה נעדרת משמעות פמיניסטית. הדרישה שהציגה העותרת – לקבל פטור משירות מטעמי מצפון – מבוססת על השקפת עולם ששותפים לה (או חולקים עליה) גברים ונשים. בעבר גברים רבים במצבה של לאורה מילוא לא קיבלו פטור משירות צבאי מטעמי מצפון שאינם פציפיסטיים. מבחינה זו, לכאורה, לאורה מילוא נטלה חלק במאבק אזרחי כללי על מידת ההגנה על הזכות לחופש מצפון שגם נשים שותפות לו. ראוי להוסיף כי התבטאויותיה הציבוריות של העותרת לא התייחסו למשמעות של מאבקה מבחינתן של נשים בישראל.

עם זאת בהתבוננות נוספת ומעמיקה יותר לא ניתן להתעלם מן המשמעות הפמיניסטית של המאבק שניהלה לאורה מילוא. משמעות זו מתבהרת לרקען של עובדות היסוד הנוגעות לשירותן של נשים בצבא. כפי שכבר צוין, מרבית הנשים המשרתות

85 דנג"ץ 7802/04 מילוא נ' שר הבטחון, תק-על 2004(4) 719 (להלן: הדיון הנוסף בעניין מילוא).

86 שם, בפסקה 9 לפסק הדין.

87 שם, בפסקאות 11-12 לפסק הדין.

88 לדברי השופט חשין: "לא נעלם ממנו כי סרבנות מצפון – בעיקר סרבנות מצפון סלקטיבית – הופכת בשנים האחרונות לתופעה שכיחה משהייתה בעבר, ואולם מבחינה סטטיסטית מדובר, בשלב זה, במקרים ספורים בלבד. אשר לנשים, נתקלנו עד כה במקרה אחד יחיד ומיוחד – עניינה של העותרת". שם, בפסקה 10 לפסק הדין.

בצבא אינן נוטלות חלק בתפקידי לחימה ואינן צפויות לשירות הכרוך בעימות ישיר עם האוכלוסיה האזרחית הפלסטינית בשטחים המוחזקים⁸⁹. יתר על כן, מאחר שנשים נחשבות לחיוניות פחות לצבא מפני שלא ניתן לשבצן למילוי תפקידי לחימה, קל להן יותר, באופן יחסי, לקבל פטור משירות צבאי (לא באופן פורמלי, כמובן)⁹⁰. על רקע זה הסרבנות הנשית, אף יותר מן הסרבנות הגברית, היא עמדה פוליטית ולא רק ביטוי למצוקה מצפונית-אישית של מי שצפוי להתעמת עם שירות בשטחים.

אכן, לאורה מילוא עצמה לא התבטאה באופן שייחס משמעות להיותה אישה, אולם המשמעות הציבורית המלאה של מאבקה נקבעת לא רק על פי הצהרותיה, אלא בהתאם להקשר הרחב שבו פעלה. הקשר זה מחייב התחשבות הן בדרישתה לקבל פטור על סמך הוראות בחוק שירות ביטחון שהן מיוחדות לנשים, הן בבחירתה ללכת בדרך הקשה של מאבק משפטי (להבדיל מפנייה לפרקטיקה של מדיניות מקלה כלפי נשים המבקשות שלא לשרת בצבא) והן בעובדה שמאבקה שימש סנונית ראשונה שבישרה על הצהרות סרבנות של נשים צעירות נוספות⁹¹.

התופעה החדשה יחסית של סרבנות מצפון של נשים מבטאת את רצונן של נשים בישראל להיות חלק מן הדיון הציבורי המתקיים בנושא מרכזי שנמצא על סדר היום הפוליטי-ביטחוני: המשך שליטתה של ישראל בשטחים המוחזקים. הן חותרות להיות שותפות מלאות לדיון זה לא פחות מן הגברים. סרבני המצפון על רקע המדיניות בנושא הפלסטיני נוקטים צעד זה לא רק כדי להימנע מפעולה הקשה להם מבחינה מצפונית,

89 לפי הנתונים בדוח מבקר המדינה בשנת 2002 היו הלוחמות כ-1% מכלל הנשים בשירות חובה; ראו דוח מבקר המדינה, לעיל הערה 25, בעמ' 140.

90 לא מיותר לחזור ולהזכיר בהקשר זה את שיעורן הגבוה של נשים שאינן משרתות בצבא. בשנת 2001 קיבלו כ-38% מן הנשים פטור משירות ביטחון. ראו לעיל הערה 26. מעניין להוסיף כי נשים דתיות המקבלות פטור משירות מטעמים דתיים מאבדות בכך לחלוטין את האפשרות להביע מחאה באמצעות סרבנות שירות. בתקופה שבה יושמה תכנית ההתנתקות נידונה באופן אינטנסיבי האפשרות של סרבנות של חיילי ישיבות הסדר. דיון זה התמקד שוב רק בסרבנותם של גברים מן הטעם הפשוט שמרבית הנשים הצעירות השייכות לאוכלוסיה שהייתה מועדת לסרבנות בהקשר זה אינן משרתות בצבא כלל אלא בשירות לאומי. במקביל נשים צעירות, בייחוד תלמידות תיכון, כן נטלו חלק, ולעתים אף חלק משמעותי, בפעולות המחאה והמאבק נגד ההתנתקות בספרה האזרחית.

91 ניתן להוסיף כי יש סרבניות הקושרות את עמדתן בנושא השירות בצבא לעמדה הפמיניסטית המתנגדת למיליטריזם ולמערכות פטריארכליות שנוכרה לעיל בטקסט להערות 61-62. כאמור, עמדה זו לא באה לידי ביטוי במאבקה של לאורה מילוא, והיא אינה נחלתן של כל סרבניות המצפון. היא זכתה לייצוג מובהק במאבקה של סרבנית הגיוס עידן חילי, שנימקה את התנגדותה לשירות בצבא בטעמים פמיניסטיים של הסתייגות מן הצבא כארגון פטריארכלי מכפיף ומדיר; ראו יעל שושני "שחרור האשה" העיר 18.11.05.

אלא כדי לאתגר את סדר היום הציבורי בישראל. סרבניות המצפון מעוניינות להיות חלק מכך. הן רוצות להיות שותפות לעמדה המכירה בערכה של "הזכות הגדולה לומר לא"⁹² ובכך לאתגר את המסורת הציבורית בישראל אשר במסגרתה רק גברים היו גורמים פעילים בשיח הסרבנות (ואילו נשים נאלצו להסתפק בהפגנות עבורם או בדאגה להם). אף שעתירתה של לאורה מילוא היא בעלת משמעות פמיניסטית, לפחות מבחינת היותה ביטוי לשאיפה לשותפות נשית מלאה בחיים הציבוריים, היא גם מעוררת קשיים מבחינת מי שתומך במאבקן של נשים לשוויון זכויות מלא⁹³. העתירה התבססה על הוראת חוק המקנה פטור משירות "מטעמי מצפון" לנשים בלבד, כלומר עשתה שימוש בפריבילגיה חוקית שהוענקה לנשים ושבבעה מתפיסה פטרנליסטית לגבי ההגנה המיוחדת שהחברה פורסת על נשיה. האם ראוי לבסס מאבק פמיניסטי על הוראות חוק המבוססות על הבחנה גורפת ולא בהכרח עניינית בין נשים לגברים⁹⁴? למעשה, כדי שסרבניות המצפון יזכו להכרה פוליטית דומה לזו של סרבני המצפון הגברים, דרישתה של לאורה מילוא לקבלת פטור משירות בנסיבות שבהן הגברים אינם יכולים לקבלו וללא עימות עם המערכת הצבאית, חייבת להידחות. מבחינה זו, חשיבותה של העתירה שהגישה מתבטאת בעצם הגשתה ולא בהצלחתה. כישלונה תורם לכך שגם בעתיד יהיה הד ציבורי לסרבנות שירות נשית.

פסק דינה של השופטת פרוקצ'יה משקף במידה רבה את הדילמה הפמיניסטית המיוחדת שמעוררת עתירתה של לאורה מילוא. כפי שכבר צוין, השופטת פרוקצ'יה לא הסכימה לקבל את ההנחה שהפטור המוענק לסרבניות מצפון הוא רחב מזה שמוענק לסרבני מצפון. היא השתיתה את פסק דינה על ההנחה שנשים כגברים יקבלו פטור מטעמי מצפון רק כאשר הם מסרבים מטעמים מצפוניים שאינם "סלקטיביים". כדי להגיע לתוצאה זו היא בחרה לפרש באופן מצמצם את הפטור הסטוטורי המיוחד שמעניק החוק לנשים. לגישה, פטור זה חל רק בנסיבות שבהן המניעה לשרת נובעת מטעמי מצפון דתיים. מנקודת מבטה, השופטת פרוקצ'יה כתבה פסק דין שוויוני. זהו

92 בהשאלה מנתן זך "שיר no טיפוס" אנטי-מחיקון (1984) 59. זכות זו נשללה בעבר מיולי תמיר בעת שביקשה לחתום על "מכתב הקצינים" של תנועת "שלום עכשיו", משום שלא שירתה כלוחמת; ראו צלי רשף שלום עכשיו – ממכתב הקצינים ועד השלום עכשיו (1996), 20-21.

93 יש להדגיש כי הניתוח המוצע כאן מוגבל להיבטים הפמיניסטיים של הדיון בשאלת הסרבנות. הוא אינו בוחן את השאלות שמעוררת העמדה המצדדת בסרבנות שירות במישורים אחרים.

94 דרך אחרת להציג את השאלה היא אם לא עדיף מבחינה פמיניסטית שגם נשים סרבניות ישבו בכלא וישלמו את מחיר הסירוב, כמו סרבני השירות הגברים, כחלק מן המאבק הציבורי שהסרבנות נועדה לקדם.

פסק דין המבטא תפיסת עולם של פמיניזם ליברלי, העוין הסדרים המבחינים בין גברים לבין נשים גם כאשר לכאורה הם מיטיבים עמן בטווח הקצר. עם זאת פסק הדין אינו מוביל למצב משפטי שבו חלים הסדרים שוויוניים לגבי שירותם של גברים ונשים. הוא ניתן על רקע מצב משפטי שבו יש פטורים משמעותיים שניתנים לנשים ולא לגברים (על רקע מצב משפחתי או השקפת עולם דתית). אי־ההכרה בפטור מטעמי מצפון כוננה שוויון בין סרבנים לסרבניות, אבל לא השפיעה על תמונת השירות של נשים ועל התפיסה ששירות של נשים הוא כנראה "משהו שונה". היא גם הכפיפה עצמה לתפיסה שלפיה ההסדרים החלים על נשים צריכים להתאים עצמם להסדרים החלים על גברים, אשר ממשיכים לשמש כמודל לנורמה⁹⁵. נוסף על כך היא העצימה וחיידה את ההתייחסות השונה של המשפט לנשים דתיות וחילוניות⁹⁶.

פרשנותה של השופטת פרוקצ'יה מתעלמת מן השוני הבסיסי בין ההסדרים הקיימים לגבי שירותם של נשים וגברים. במסגרת הקיימת של חוק שירות ביטחון ניתן למצוא היגיון גם בפרשנות המכירה בפטור סטטוטורי מטעמי מצפון חילוני לנשים אף בהיעדר הכרה מקבילה בפטור כזה באשר לגברים. לא נוח להודות בכך, אך ההנחה שביסודו של חוק שירות ביטחון היא שנשים הן אוכלוסיה חיונית פחות לצבא, ולכן ניתן לוותר על שירותן בשם אינטרסים חברתיים חשובים. הכרה בקושי מצפוני לשרת היא אינטרס חברתי חשוב, שיכול להצדיק מתן פטור משירות לא פחות מקושי דתי. טיעון זה אינו מכוון להצדקת ההבחנה שמנהיג חוק שירות ביטחון בין גברים לנשים, אלא רק להצביע על הקושי שבהתעלמות ממנה כאשר דנים בפרשנות החוק. ניתן להוסיף כי עמדתה הפרשנית של השופטת פרוקצ'יה אף לא הייתה חיונית לצורך דחיית בקשתה של לאורה מילוא לקבל פטור משירות. כפי שהסביר השופט חשין במסגרת הבקשה לקיים דיון נוסף בפסק הדין בעניין מילוא, היה ניתן לדחות את העתירה גם על יסוד פרשנות המצמצמת את הפטור הסטטוטורי של נשים רק למצבים של סרבנות מצפון כללית (פציפיסטית באופייה)⁹⁷.

95 השוו נויה רימלט "על מצפון, מגדר ושוויון: גלגוליה של סרבנות המצפון הנשית בין חוק שירות ביטחון לבג"ץ לאורה מילוא" עיוני משפט כט (תשס"ו) 449.

96 השוו Hadar Aviram "Women's Conscience, Women's Religion: Differential Polices in Exempt Women from Military Service as a Reflection of Differential Citizenship, following HC 2383/04 and AD 7802/04 Laura Milo v. the Minister of Security" *Isr. L. Rev.* (forthcoming).

97 ראו הדיון הנוסף בעניין מילוא, לעיל הערה 85, בפסקאות 11-12 לפסק הדין.

ה. הפמיניזם הישראלי והמאבק על האזרחות

כפי שנאמר בפתח הדברים, שתי העתירות המפורסמות שנסבו על אופן המימוש של חובת השירות הצבאי של נשים מצטיירות כמייצגות שני מאבקים הפוכים: אליס מילר חתרה לשילוב האולטימטיבי בתוך הצבא כטייסת; לאורה מילוא שאפה שלא לשרת בו כלל. מבחינה זו אליס מילר הייתה חלק בלתי נפרד מן האתוס הציוני וערכיו, בעוד סרבניות המצפון אינן רואות עצמן מחויבות להגשמת מרכיב חשוב מאוד בתפיסת האזרחות הציונית – השירות בצבא⁹⁸. שוני נוסף מתבטא בכך שאליס מילר ביקשה מבית המשפט לצמצם את ההבחנות הנוהגות בין גברים לנשים בכל הנוגע לשירותם הצבאי, ואילו לאורה מילוא ביססה את עתירתה על הוראה המקנה פטורים נרחבים משירות צבאי – פטורים שבאופן חלקי השפיעו על סגירת תפקידים קריטיים בפני נשים כמו אליס מילר. הצלחתה של אליס מילר הייתה קשורה בתוצאותיה של ההתדיינות, בכך שעתירתה התקבלה; לעומת זאת הצלחתה של לאורה מילוא באה לידי ביטוי בעצם הגשת העתירה שמיקמה גם את הנשים בזירה הפוליטית של הסרבנות, והיא קשורה במידה מסוימת בכך שעתירתה לא התקבלה. על רקע כל אלה, השאלה המתעוררת היא אם אלה מאבקים זרים זה לזה או שיש להם גם מן המשותף.

חרף השוני הרב – הן בהשקפת העולם שברקע העתירות והן במטרותיהן – נראה שקיימות נקודות דמיון משמעותיות בין המאבקים של אליס מילר ולאורה מילוא. שתי העתירות, השונות כל כך לכאורה, מבוססות על הכרה במרכזיותו של השירות הצבאי לחיים בישראל. עתירתה של אליס מילר הדגישה את חשיבותו של השירות הצבאי מבחינת שוויון ההזדמנויות בחיים המקצועיים והציבוריים. עתירתה של לאורה מילוא ביקשה להשפיע על השיח הציבורי בישראל, והדרך האפקטיבית ביותר שנמצאה לשם כך הייתה נקיטת עמדה בכל הנוגע לשירות הצבאי. ניתן להניח כי אלמלא סירבה לשרת בצבא קולה של לאורה מילוא, בחורה צעירה שזה עתה סיימה תיכון, לא היה נשמע ברמה בשיח הציבורי בישראל. אם כן, שתי העותרות הבינו שהאזרחות המלאה בישראל, להבדיל מאזרחות פורמלית בלבד, עוברת דרך הצבא⁹⁹. שתי העתירות, כל אחת

98 להשוואה בין פמיניזם ציוני שנאבק על שוויון הזדמנויות במוסדות המדינה, לבין פמיניזם א-ציוני המוכן לביקורת של הקולקטיב ומוסדותיו, ראו אורית קמיר שאלה של כבוד – ישראליות וכבוד האדם (תשס"ה), 179-212 (פרקים 8 ו-9).

99 לקשר שבין שירות בצבא לאזרחות בישראל ראו למשל משה ליסק, ברוך קני-פז "ישראל לקראת שנת-אלפיים: עולם הולך ומשתנה" ישראל לקראת שנות 2000 – חברה, פוליטיקה ותרבות (משה ליסק, ברוך קני-פז עורכים, תשנ"ו) 408, 432 ("הזיהוי המוחלט בין שירות צבאי לבין המסר הנורמטיבי, שהמשרת בצה"ל הוא 'האזרח המושלם', היה אחד האתוסים המרכזיים של החברה הישראלית-הציונית").

מכיוונה, חשפו בצורה ברורה את מרכזיותו של השירות בצבא לכל היבט של חיינו בישראל.

יתר על כן, שתי העותרות – הן אליס מילר והן לאורה מילוא – ביטאו מחויבות גבוהה לתרומה למדינת ישראל. בעתירתה של אליס מילר הודגש, בנוסף לפגיעה במימוש העצמי שלה, גם רצונה "לתרום את חלקה לביטחון המדינה"¹⁰⁰. בדומה לכך, לאורה מילוא הייתה מחויבת לא פחות לתרומה למדינת ישראל, אם כי מחוץ למסגרת השירות הצבאי. לפני גיוסה לצה"ל היא יצאה לשנת שירות מטעם "השומר הצעיר" בירוחם ואף ביקשה להמשיך לאחר מכן בעבודה קהילתית במסגרת שירות לאומי שיתבצע כתחליף לשירות צבאי. במכתב שבו הביעה את סירובה לשרת בצבא כתבה:

"למרות הביקורת הנוקבת והחריפה שלי נגד מדינת ישראל, אני מרגישה שחובתי לשנות ולעצב אותה. תפקידי כאזרחית במדינה זו הוא להמשיך להאבק נגד כל גילוי של אי-צדק. את זאת אני בוחרת לעשות כרגע בתחום של הפערים הכלכליים-חברתיים-תרבותיים בחברה הישראלית"¹⁰¹.

דברים אלה מבטאים מחויבות מלאה לחברה הישראלית, גם אם לא בהכרח שותפות לשיח הציוני המסורתי.

העתירות חולקות תכונה משותפת נוספת: בשני המקרים העותרות לא ביקרו את ההבחנות הבסיסיות של חוק שירות ביטחון בין נשים לגברים, אלא ניהלו את מאבקן במסגרת הבחנות אלה. אכן, מבחינה פורמלית הן לא יכלו להעלות טענות כנגד ההסדרים הסטוטוריים השונים שנקבעו לגבי שירות גברים ונשים מאחר שהם מוגנים מפני ביקורת חוקתית¹⁰². עם זאת אי אפשר להתעלם מבחירתן שלא לבטא חוסר נוחות בנוגע להבחנות החוקיות שעליהן הסתמכו. מבחינה מעשית, שתי העותרות השלימו עם מצב משפטי שבמסגרתו מוענקות לנשים פריבילגיות בכל הנוגע לשירותן.

אליס מילר הסתפקה בטענה שחוק שירות ביטחון אינו מורה על הבחנה בין נשים לגברים בכל הנוגע לשיבוץ לתפקידי לחימה. היא לא ביקשה ביטול מוחלט של ההבחנות הקיימות לגבי שירותן של נשים. בקשתה הייתה צנועה הרבה יותר: לחייב את הצבא לשקול את התנדבותן של נשים לתפקידי לחימה מסוימים, כדוגמת טיס. התוצאה האופרטיבית של פסק הדין לא רק ביטלה את הפלייתן של נשים לרעה בתחום זה, אלא

100 עניין מילר, לעיל הערה 7, בעמ' 106.

101 מצוטט מתוך מכתבה של לאורה מילוא לרשויות הצבא לשם קבלת פטור, הנושא את הכותרת "מכתב מצפון". אני מודה לעו"ד סמדר בן-נתן שייצגה את לאורה מילוא בעתירתה לבג"ץ ואפשרה לי עיון במכתב המלא, שקטעים ממנו מצוטטים בפסק דינו של בג"ץ.

102 מכוח פסקת שמירת הדינים (סעיף 10) בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, ס"ח תשנ"ב 150.

גם הקנתה להן פריבילגיה נוספת, מעבר לאלה הקבועות בחוק. נשים, בשונה מגברים, יוכלו כעת לבחור בתפקידי לחימה מסוימים, אך לא יחויבו לשרת בתפקידי לחימה אחרים, שמבחינתם של גברים אינם בעלי אופי התנדבותי. במילים אחרות, נשים יוכלו לבחור בקורס טיס, אך לא יידרשו לשרת כחיילות חי"ר פשוטות. בדרך זו, ההישג של אליס מילר מסייע להגשמה אישית של נשים, אך איננו מחולל שינוי במעמדן האזרחי של נשים באופן כללי. הוא גם מתמקד בתפקידים שאינם חלק מן "הגרעין הקשה" של ההתנהלות היום-יומית של הצבא. אמנם, בעקבות הפסיקה בעניין מילר נפתחו תפקידים רבים בצבא בפני נשים, אך בהתבוננות כוללת חיילות עדיין נחשבות לחיוניות פחות מחיילים. כאשר מתקיים דיון ציבורי בתביעות של חיילים דתיים שלא לשרת לצדן של חיילות ביחידות קרביות, שירותן של נשים ביחידות אלה עדיין נראה חשוב פחות משירותם של הגברים הדתיים¹⁰³. ניתן להוסיף כי הצלחתן של הנשים המשרתות בתפקידי לחימה לא נתפס בהכרח כהוכחה לכשירותן של כלל הנשים למלא תפקידים מסוג זה אלא כביטוי לשונותן (ולעדיפותן) בהשוואה לרוב החיילות¹⁰⁴.

באופן דומה, אם כי בנסיבות שונות, גם עתירתה של לאורה מילוא הייתה מבוססת כל כולה על שימור התפיסה של זכויות-יתר לנשים בכל הנוגע לשירותן בצבא. בשולי ההחלטה שדחתה את הבקשה לקיים דיון נוסף בעניין מילוא העיר אפילו השופט חשין כי לעניין מיצוי הדין עם העותרת יש אולי מקום להתחשב בהסדרים המיוחדים שנקבעו בחוק לגבי שירות נשים¹⁰⁵.

מעניין לשים לב גם לפרופיל החברתי הדומה של העותרות בשני המקרים – בחורות משכילות השייכות לאוכלוסיה החזקה והמבוססת של מדינת ישראל. התבוננות מפורטת יותר מגלה עוד נקודות דמיון: שתי העותרות לא נולדו בישראל, והן גדלו במדינות מערביות – דרום אפריקה (במקרה של אליס מילר) וצרפת (במקרה של לאורה

103 ראו למשל "הודחתי כי אני בחורה" ידיעות אחרונות 25.4.05, 27. כתבה זו מביאה את סיפורה של הדס מילר (להבדיל מאליס מילר...), לוחמת בגדוד תותחנים, שהועברה מתפקיד ששירתה שבו בהצלחה לאחר מסלול הכשרה מלא משום שלסוללה שבה שירתה הגיעו חיילי ישיבות הסדר שהתקשו לשרת לצדה של אישה.

104 לפי מחקר שהתמקד בעמדותיהן של חיילות ששירתו בתפקידים קרביים, נטו גם הן לבדל עצמן מנשים אחרות, שנתפסו על ידיהן כחלשות ומפונקות; ראו אורנה ששון-לוי "חתרנות בתוך דיכוי: כינון זהויות מגדריות של חיילות בתפקידים 'גבריים'" התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית (יעל עצמון עורכת, תשס"א) 277, 289-292.

105 לדברי השופט חשין: "למותר לומר כי אינני דן בשאלה מה ייעשה בעותרת, ואם נכון לשפוט אותה ולשולחה לכלא. שאלה זו לא הועמדה להכרעתי וממילא לא אכריע בה. אעיר עם זאת, כי לא נוכל להתעלם מן העובדה שבנושא זה של גיוס לצבא נקבעו בחוק הסדרים מיוחדים לנשים, בשונה מן ההסדר החל על גברים". הדיון הנוסף בעניין מילוא, לעיל הערה 85, בפסקה 13 לפסק הדין.

מילוא)¹⁰⁶. בשני המקרים העתירות הוגשו על ידי בחורות שהיה להן לכאורה הכול לבד משוויון הזדמנויות מלא עם גברים. כזכור, על מאבקה של אליס מילר נמתחה ביקורת שבאה מקרב הפמיניסטיות המייצגות את הקבוצות המוחלשות בחברה הישראלית – אלה שממילא אינן מגיעות לקורס הטיס¹⁰⁷. מה צריכה להיות התייחסותן של פמיניסטיות מקבוצות אלה למאבקה של לאורה מילוא? לכאורה זהו מאבק קרוב אליהן יותר משום שהוא מתרחק מן המוסכמה החברתית התומכת בשירות בצבא ומזוהה עם החוגים ההגמוניים¹⁰⁸. אולם לאמיתו של דבר, גם הוא מרוחק מאוד ממציינות חייהן של הנשים המוחלשות בחברה הישראלית. לניהול מאבק כמו זה של לאורה מילוא נדרשים השכלה, מודעות פוליטית ופנאי רגשי. יתר על כן, מאבק כזה יכולה לנהל רק מי שהצבא מעוניין להיאבק על שירותה בשורותיו. בחורות מזרחיות מעיירות פיתוח אינן מגויסות במקרים רבים משום שהצבא סבור כי אינו זקוק להן. ניתן להוסיף כי מאבק מסוג כזה יכולה לנהל רק מי שאינה זקוקה לשירות הצבאי לשם הרחבת מעגלים של הזדמנויות חברתיות וכלכליות¹⁰⁹.

בשל נקודות הדמיון שצוינו, שתי העתירות מעוררות גם שאלות משותפות. שאלה ראשונה מתמקדת בסוגיית הייצוג, היינו בהתייצבותן של נשים מסוימות כעותרות "בשם" ציבור הנשים. האם ראוי שאישה כמו אליס מילר, החפצה בקריירה צבאית, תבקש לבטל פריבילגיה המוקנית לציבור הנשים כאשר רובו של ציבור זה אינו מעוניין, ככל הנראה, בכיטולה של הפריבילגיה? האם אין זה בעייתי להגיש עתירה בנושא

106 הרקע של אליס מילר כעולה שגדלה בדרום אפריקה מצוין בחלק העובדתי של פסק הדין העוסק בעניינה. ההתייחסות לכך הייתה חשובה כדי להסביר את הרקע שלה בתחום הטיס האזרחי: "מאז נעוריה, בדרום-אפריקה, גילתה עניין רב בטיס. היא הכשירה עצמה לכך וקיבלה רישיון טיסה, המוכר כתקף במדינות רבות, אך עד כה טרם מילאה את הדרישות לקבלת רישיון טיסה אזרחי בישראל". עניין מילר, לעיל הערה 7, בעמ' 103. באופן עקיף הרקע של אליס מילר כעולה חדשה מחזק את האופי הציוני המובהק של עתירתה. פסק הדין בעניין לאורה מילוא אינו מתייחס לרקע האישי של העותרת, וממילא איננו מזכיר את העובדה שחלק מנעוריה עברו עליה בצרפת. לאורה מילוא עצמה מתייחסת לנעוריה בפרוץ במכתב שכתבה לרשויות הצבא (ונזכר לעיל בהערה 101): "מאז ילדותי בפרוץ, השתייכתי לתנועת הנוער 'השומר הצעיר'. בתנועה זו למדתי לבקר את מדינת ישראל ובעיקר לחשוב מה אנו רוצה לשנות בה ובכלל בעולם".

107 המחקר הקיים לגבי נשים המשרתות בתפקידים "קרביים" בצבא מאשש את הטענה שרובן המכריע הן ממוצא אשכנזי וממעמד בינוני או בינוני-גבוה; ראו ששון-לוי, לעיל הערה 104, בעמ' 282.

108 כך למשל אנשי תנועת "הפנתרים השחורים", שהובילה את המאבק המזרחי לשוויון זכויות במהלך שנות השבעים, לא שירתו ברובם בצבא; ראו סמי שלום שטרית המאבק המזרחי בישראל 1948-2003 (תשס"ד), 132.

109 על הצבא כאמצעי למוביליות חברתית של קבוצות שוליים בחברה הישראלית ראו יגיל לוי צבא אחר לישראל – מיליטריזם חומרני בישראל (2003).

סרבנות מצפון של נשים באופן שעלול להביא, בעקיפין, לצמצום הפרשנות הנוהגת לגביה? שאלה נוספת ומרכזית אף יותר היא אם ניתן לנהל מאבקים פמיניסטיים בלי לתקוף את ההבחנה הבסיסית שמבצע החוק בין גברים לבין נשים. האם ייתכן שוויון של נשים בכל הנוגע לשירות הצבאי כאשר החוק מגדיר את שירותן של נשים כדבר כה "שונה" ואולי אף כסוג של מותרות – רק לרווקות חילוניות?

אליס מילר ולאורה מילוא הן נשים שהעזו להתייצב בראשו של מאבק נגד מערכת הביטחון, אך באופן עמוק יותר קיבלו את "כללי המשחק" של הממסד הצבאי והפוליטי בארץ. שתיהן הדגישו את רצונן לתרום למדינה. שתיהן באו מקרב הקבוצה המשכילה והמבוססת בחברה הישראלית, פעלו במסגרת ההנחה הרווחת לגבי מרכזיותו של השירות הצבאי ולא קראו תיגר על שימור ההסדרים השונים לגבי נשים – לפחות לעת עתה. על כן המאבקים של שתיהן היו מוגבלים מראש מבחינת יכולתם לחולל שינוי מן היסוד.

הדגשת האופי המוגבל של שתי העתירות אינה מכוונת לבקר את העותרות או את השותפים לעיצוב דרישותיהן, אלא רק לחדד את המלכוד הטמון בהפנייתם של מאבקים חברתיים אל הנתיב המשפטי. מן הבחינה המשפטית הפורמלית, בשני המקרים העותרות לא יכלו לתקוף את חוקתיותה של ההבחנה הבסיסית בין גברים לבין נשים כפי שנקבעה בחוק. יתר על כן, ככל שהיו מציגות בבית המשפט טענות רדיקליות יותר, כן היו קטנים סיכוייהן של העתירות להתקבל. כך למשל ניתן להניח כי אילו כפרה אליס מילר באופן מוחלט במגבלות על שיבוץ נשים לתפקידי לחימה, לא היה בית המשפט נוטה להיעתר לאתגר שהוצב בפניו. זוהי אפוא הדילמה: האם ראוי לבחור במאבקים המקבלים את כלליה של המערכת? מאבקים כאלה הם מוגבלים מראש מבחינת יכולתם לחולל מהפכות גדולות ועשויים לתת לגיטימציה להנחות יסוד בעייתיות¹¹⁰, אך הם בעלי סיכוי

110 הכותבת הפמיניסטית Audre Lorde כתבה בעניין זה: "For the master's tools will never dismantle the master's house. They may allow us temporarily to beat him at his own game, but they will never enable us to bring about genuine change" ראו Audre Lorde "The Master's Tools will Never Dismantle the Master's House" *Sister Outsider* (1984) 110, 112. בדומה לכך כתבה גם ליאורה בילסקי: "לפעולה החתרנית יש גם מחיר פוליטי, שכן דווקא הצבעה על קיומו של מרחב פעולה מסוים עבור נשים, מרחב המאפשר לצמצם את הפער בין חוק לצדק, עשויה לשמש לחיזוק אותה מערכת חוקים שממנה סובלות נשים רבות אחרות ולמתן לגיטימציה לה. אלה הם שני פניה של הפעולה החתרנית: פעולת ההתנגדות משנה רק במעט ומאשררת את הקיים"; ראו ליאורה בילסקי "פמיניזם ומשפחתיות בישראל: קריאה חדשה במגילת רות" על אהבת אם ועל מורא אב – מבט אחר על המשפחה (אביעד קליינברג עורך, 2004), 194, 214.

מסוים לחולל מיני־מהפכות, ואלה עשויות לשמש בסיס לרפורמות נוספות בהמשך הדרך. התשובה לדילמה זו היא, במידה רבה, פוליטית ותלויה השקפת עולם. בכל מקרה, ככל שמשפטנים ומשפטניות ימשיכו לפעול בשירותן של מהפכות חברתיות, גם המאבקים ההירואיים ביותר ילבשו אצטלה מתונה והדרגתית.